

Василь Шкляр

Залишенець. Чорний ворон

*Тобі зозуля навесні
Кувала щастя, а мені
Вороння каркало сумне,
— Забудь мене, забудь мене...*

Пісня

1921 року долю чотирилітньої війни, яку Росія розв'язала проти Української Народної Республіки, було вирішено на користь загарбника. Армія УНР опинилася інтернованою за колючим дротом колишніх польських союзників. Однак збройна боротьба ще роками тривала майже на всіх теренах України. Відчайдушний опір російським окупантам чинили повстанці Холодного Яру. На їхньому чорному бойовому прапорі був напис: «Воля України або смерть».

Частина перша

Розділ перший

1

Отамана Веремія ховали в Гунському лісі без прощальних сальв і промов. Ховали потай, уночі. Двоє похмурих чоловіків привезли підводою труну з тілом загиблого, а ще один привів із ближнього села священика.

Яму викопали за двадцять кроків на схід од старезного дуба, і тепер біля неї тихо свігилася в темряві домовина — недавно стругана соснова дошка ще пахла живицею.

— Відкрийте віко, — попросив отець Олексій.

Він довго роздмухував кадило, черкаючи відсирілими сірниками, які сичали, ламалися і не хотіли горіти.

— Навіщо? — запитав той, що привів священика. Його ширша, ніж довша, голова і закандзюблений ніс робили чоловіка схожим на велику сову.

— Так треба, — сказав отець Олексій. — А може, там дохлий пес.

— Тут не до жартів, отче.

— Саме через те й годиться відкрити труну. Я можу зрозуміти все, окрім святотатства.

Двоє похмурих чоловіків підійшли ближче і поволі, знехотя зняли віко.

Десь у глибині лісу прокотилися ухкання-зойки сича. Якщо то правда, що темної ночі б'ються навкулачки чорти, то це могли бути і їхні крики.

— Так, це він, — сказав отець Олексій. — Я знав небіжчика. Але чому його поклали в брилі?

— Такою була Веремієва воля. Щоб його поховали у брилі й вишиванці, — пояснив той, що був схожий на сову. — Отаман так і до бою ходив. Хіба ви не знали?

— Дурна була звичка, — озвався один із похмурих чоловіків. — Ворог його впізнавав серед нас ще здалеку. Тільки й ціляли у цього бриля, поки не влучили.

— Зате й ми його бачили за версту, — сказав другий похмурий чолов'яга. — Завжди бачили, що він з нами.

— Дурна була заведенція, — повторив перший і сухо сплюнув через плече.

— Не твоє свиняче діло, — сказав той, що був схожий на сову. — Починайте відправу, отче. І якщо можна, то не розтягуйте. Бо нас тут і ранок застане.

— Добре, хоч чоботи зняли, — сказав отець Олексій. — Так йому буде легше іти до раю.

— Починайте відправу, отче.

Здалеку знов долинули моторошні ухкання-зойки, й отець Олексій подумав, що сичі так не кричать.

— ...Боже духів і всякої плоти, Ти смерть подолав і диявола знищив, і життя світові Твоєму дарував — Сам, Господи, упокой душу усопшого раба Твого Веремія на місці світлім, на місці квітучім, на місці спокійнім, звідки втекла болізь, печаль і зітхання; всяке прогрішення, вчинене ним словом або ділом, або помислом, як благий і чоловіколюбець Бог, прости, бо немає чоловіка, що жив, а не згрішив би...

Після короткої відправи труну опустили в яму, кинули зверху по жмені землі й засипали могилу. Але верх не виводили — все розрівняли і притрусили падалішнім листям.

— Ви зрозуміли нас, отче, — сказав схожий на сову чоловік. — Ніхто не повинен знати цього місця. Вони його шукатимуть і мертвого.

— Але не знайдуть, — сказав похмурий чолов'яга і кинув свого заступа на підводу. — Навіть якщо надібають цю місцину, його тут уже не буде.

— Як то не буде? — спитав отець Олексій.

— А так. Вознесеться на небеса.

Отець Олексій перехрестився і мерзлякувато

повів плечима. Холодна осіння ніч дихнула йому прямо за комір.

— Запам'ятайте: нас тут було всього четверо, — майже з погрозою в голосі сказав той, що був схожий на сову. — Окрім нас, цього більше ніхто не бачив. Коли що... з нас і спитають.

Але він помилявся. На сусідньому дубі давно вже прокинувся старезний чорний ворон й одним оком сонно кліпав на це видовисько. Воронові було вже двісті сімдесят літ, проте він досі не стомився спостерігати за людськими дивацтвами і намагався ставитися до них з розумінням. Тепер він сидів на дубі, який ще міцно тримав на собі поруділе листя, вдихав теплий дух ладану, і чорному воронові було тут затишно. Білий місяць-четвертак не діставав його за дубовим листом, зате добре висвічував невеличку галявину, де копошилися люди. Ворон, хоч був і сліпий на одне око, відразу впізнав і священика, і чоловіка з довгим закандзюбленим носом — він їх бачив не вперше. Щоправда, чув погано, бо ворон, по правді сказати, був уже глухий як пень. Глухий і підсліпуватий, а проте добре бачив, що йому треба. Наприклад, цього разу він завважив із подивом, що отець Олексій не тільки вкоротив молебень, але й не опечатав могилу...

Та ще чуднішою для нього буде інша причта на цій галявині, — це коли згодом сюди прийдуть інші люди, вони гелготатимуть нетутешньою

мовою, чужі, рогаті, себто в рогатих шапках-будьонівках, незнайомі чорному воронові люди, прийдуть і відміряють двадцять кроків на схід од старезного дуба і стануть копати, і викопують труну, відкриють віко, та замість отамана знайдуть там тільки записку, від якої можна було здуріти.

Ворон тихенько реготне, затуливши дзьоба крилом, щоб не каркнути, щоб його не почули, бо тоді рогаті, зганяючи злість, стрельнуть ще й по ньому. Ворон не боявся смерті, але він не любив, коли пахне смаленим, а на старості літ ще й не терпів запаху горілого пороху.

2

Досі не можу собі пояснити, що то за радість така була перед кожним боєм, яка тремтіла в усьому тілі, мовби жива істота. Серце співало, в очах розвиднялося, лоскіт бігав долонями. Оце як є твердий рішенець, що сьогодні виступаємо, чи хай там навіть узавтра, то вже місця собі не знаходиш, щось аж трусить тобою зсередини. Я бачив, що так було не тільки зі мною, кожного з нас постигала ця втіха, тільки всяк переживав її по-своєму. Той походжав, як півень, той начищав уже вкотре рушницю, ще хтось мугикав-насвистував, а той сидів непорушно — тільки очі горіли лихим

вогнем. А коли раптом бій відмінjali, напосідало таке, якби ото молодиця враз відмовила тобі в останню хвилину і ти залишився сам на сам зі своїм хотінням.

Ні, не було у нас зовсім страху, він звітрився разом з надією, бо коли в чоловіка уже й надія пощезла, то який може бути страх? І немає тут чим хвалитися, сказала б сліпа ворожбитка Євдося, до якої прийшов я тоді, коли все починалося, тож я прийшов до сліпої Євдосі, котра вмiла забрати бiль із людського тіла, вмiла навіть зцілити душу, прийшов і сказав: «Забери у мене, Євдося, дві штуки нетребні, вийми їх із моєї душі, аби й знаку не зосталося». — «Які такі штуки нетребні?» — тихо всміхнулася невидючими очима Євдося, як усміхаються сліпі. «Страх і жаль, — сказав я. — Вийми з мене насамперед страх, тоді жаль». — А вона похитала головою: «Не можна без цього зборонцеві, без страху й жалю швидко себе загубиш», — сказала тоді сліпа Євдося, і я ще не раз пригадаю її слова, коли рубатиму голови, і це вже стане для мене ніяким не бойовиськом, а буденною роботою, від якої тільки болітимуть руки ночами.

Так було і тоді, коли ми захопили в полон китайців. Та який там полон, не було в нас ніякого брану, ворогам ми відразу давали раду шаблями, не траплячи куль, тож і того разу підвели косооких до

колоди і я показав їм, аби поклали на неї голови. Теж не знаю, що то за чуднота така була, що китайці, які потрапляли нам до рук, мов заворожені, підставляли шиї під наші шаблі. Ніяких тобі благань про пощаду, жодного писку, цілковита згода з тим, чого не минути. І от, коли вже кільканадцять голів покотилося в багряню від крові траву, до колоди підійшов останній. Худий, невеличкого зросту, ноги колесом, мені здавалося, що якби я вхопив його за коліно і пожбурич чимдалі, то він і котився б, наче те колесо, хтозна куди, нещастя та й годі. Але от що цікавого було в тому нещасті: голова спереду поголена, а чуб на потилиці заплетений у косичку, і коли він став навколішки й поклав голову на колоду, то раптом узяв ту косичку й задер на тім'я. Це мене розсмішило. Він що — боявся, щоб таку «красу» не від'єдали від голови? Чи прибрав її з потилиці, аби не заляпати кров'ю?

Рука моя опустилася. Я не знав, чи сміятися, чи що, але добре бачив, що в цьому косоокому немає ні краплі страху, ніби він вирушав прямісінько в рай і, сучий син, боявся тільки одного — аби в тому раю його косичка була цілою, чепурною і не забризкана кров'ю. Тоді я вхопив його за того хвоста, різко підвів з колін і повернув до себе обличчям. Ні, жодної тіні страху не було в чорних шпарилах його очей, він дивився на мене з

якоюсь тихою цікавістю і розумінням. А потім сказав:

— Чань воює за тот, хто дають кусять. Ти дайось кусять — Чань будет воєвать за твоя.

Я відпустив його косичку і замість того, щоб знову кинути косоокого на колоду, обернувся до хлопців:

— А що, заберемо цього ходю¹ з собою? Може, обтешемо і вимуштруємо, як собаку.

Тоді я ще не знав, що настане та чорна година, коли я залишуся в лісі тільки з оцим китайцем, і ми з'їмо з ним першу сиру ворону без солі.

3

«Черный Ворон — непримиримо хитрый и упрямый враг. Возраста около тридцати лет. Высокого роста, черная борода, длинные черные волосы до плеч. Глубоко посаженные глаза тоже темные, взгляд тяжелый, медлительный, выражение лица суровое. Политически грамотен, бывший офицер царской, а потом петлюровской армии. Одет в защитное. Опрясан двумя портупьями, говорит, что с ними родился. Якобы мать ему рассказала, что когда он появился на свет, то был вот так накрест опутан пуповиной.

---

¹ Ходя — так тоді називали китайців.

Теперь имеет привычку постоянно закладывать руки за португези, так как очень неторопливый, почти неуклюжий в своих движениях. Даже странно, как при этом ему удается быть отличным наездником и метким стрелком.

Сын лесничего, сочиняет стихи. Отряд Черного Ворона в настоящее время насчитывает около 300 пеших и 75 конных хорошо вооруженных бандитов. Оперирует преимущественно в Звенигородском, Черкасском, Чигиринском уездах, в частности в том же Холодном Яре, Лебединском и Шполянском лесах. По последним сведениям, то ли убит, то ли тяжело ранен в бою с 102-м батальоном, в результате которого батальон потерял помощника комиссара, разведчика, 23 бойца, тачанку, три лошади. Смертельно ранен командир батальона.

Уполномоченный Какавишиников».

**(Из донесення уповноваженого
Кременчуцького губчека в
Чигиринському повіті від 4 листопада
1921 року.)**

І тільки вранці, коли випав легенький сніжок, він здогадався, що означали її слова.

— Взавтра ти снідатимеш на білій скатертині,
— сказала тоді сліпа Євдося, і її сині, молоді, як у дівчини, очі тихо всміхнулися.

— Це ж у яких таких панів мені доведеться снідати? — спитав Чорний Ворон, зводячись на лікті у твердому дерев'яному ліжку, трохи закороткому для його отаманського зросту.

— Не у панів, а в панни. У білої панни, — знов усміхнулася сама до себе Євдося.

Її хата стояла глибоко в лісі серед боліт, що тяглися вздовж вузької річечки Ірдинь, і дивлячись зоддалік, можна було подумати, що цю хижу нетеча-трясовина поволі всмоктує в себе. Але ні — гніздилася вона на твердому глинястому острівцеві і якщо й осідала, то тільки від старості.

— Зараз я змию з тебе всю хворість, і вдосвіта ти підеш, — сказала Євдося. — Скільки я можу тебе калавурити²?

Серед кімнати стояла широка дубова кухва, наповнена до половини брунатною купіллю, від якої сходив гарячий трав'янистий дух. Поруч на долівці парували ще два казани з окропом.

— Кажеш, піду отак просто до білої панни? — перепитав Чорний Ворон.

— Атож. Може б, хоч до неї зголив свою бороду? Я тобі дам шмат окіска. Він гостріший за вогонь.

— Ще не вродилася та краля, заради якої я зголив би свою бороду.

---

² Калавурити — стерегти.

Ворон зняв цупку полотняну сорочку і, коли залишився у самих спідніх, знічено глянув на Євдою.

— Скидай, не соромся, — підохотила вона. — Однак я нічого не бачу. А як захочу, то й так роздивлюся що мені треба.

— Еге, не бачиш. А бороду як запримітила?

— Хіба ж тільки бороду? Я тебе обмацала всього, поки латала. Та й не одну бороду знайшла на тобі, аж дві.

— Як це — аж дві? — спитав Чорний Ворон і враз прикусив язика, зніжковів ще дужче.

— Ти таки трохи твердоголовий.

Вона дивилася нерухожими очима десь крізь Ворона, але він, скидаючи спідні, все-таки затулився однією рукою, і коли нарешті заліз у кухню, відчув неабияку втіху. Темна гаряча вода огорнула його по груди.

— Скільки ж це я провалявся у тебе, Євдою? — спитав він.

— Трохи не з місяць. Кінь тебе приніс непритомного.

— Де він? Де мій Мудей?

— Стоїть у повітці, жує сінце разом з козою Галькою. У нього було надрубане вуха, але вже загоїлось. Ти за нього не переживай, за себе подумай, — водила віхтем по його м'язах Євдою. — Може б, кидав тинятися лісом та брався

до якогось діла. Не буде вже пуття з вояцтва вашого. Це я тобі кажу.

— Так мені казала й моя сестра Марія.

— А ти що?

— Витяг шаблю і хотів зарубати. Але ж... сестра все-таки.

— То це ти й мене можеш зарубати? — зумілася Євдося.

— Можу, — сказав він.

— Лихим ти зробився. Зачерствів. Кажуть, навіть своїх убиваєш, тих, що піддалися на амністію³.

— Ті, що піддалися на амністію, не мої. Чека їх все'дно знищить, але спершу витрусить душу і все випитає. Тут один шлях — або сюди, або туди.

Євдося примовкла, а коли змила йому волосся лугом⁴, сказала:

— Але якщо ти й мене зарубаєш, то не матимеш нічки золотої, яку я тобі наворожила.

— Якої ще нічки?

— Побачиш. Прийде до тебе сьогодні вночі дівчина славна. Поділитися з нею своїм здоров'ям.

...І вона прийшла, дівчина славна і чиста, що

---

³ Амністія — застаріла форма слова «амнісія».

⁴ Луг — водний настій попелу, що вживався замість мила.

пахла понтійською азалією, духмяним кадилом і дикою орхідеєю, які росли на заболочених берегах річечки Ірдинь (багна, що ніколи не вимерзали, вберегли рослини дольодовикового періоду), і їх Євдося кидала в купіль. Тож вона, ця дівчина славна, прийшла і лягла біля нього, Чорний Ворон не бачив її у темряві, тільки чамрів од чистого повіву волосся і тіла, відданого йому на поталу, і, пригортаючи до себе дівчину славну, вроджену з того вулкану, що мільйон років тому вивергнувся на місці теперішнього Холодного Яру, він ділився із нею своїм здоров'ям, ставав коренем понтійської азалії, дикої орхідеї, кадила духмяного і переливав у них свою міць, а сам пив силу з її грудей, і так вони ставали єдиним колобігом.

— Озовися ж до мене хоч словом, — просив Чорний Ворон, відпускаючи її вуста зі свого цілунку, та вона не подала навіть голосу, тільки стогнала леготом орхідейним, а коли вже пішла від нього, то Ворон подумав, що це була химера-мана, яку наслала на нього Євдося, чи, може, то й сама Євдося прийшла до нього, позичивши у своєї молодості однеденьку золоту нічку, хто його знає, але щось тут було нечисте з цією дівою чистою, бо, коли вона зeszла, на тому місці ще довго тремтів сніп білого світла.

Вранці Чорний Ворон осідлав Мудея (до всього ще вкоротив праве стремено, бо його поранена права нога не розгиналася до кінця, тож була трохи коротшою за ліву), приострожив дончака-рознаку Мудея і, коли рушив своєю дорогою, то здогадався, що означали Євдосині слова про сніданок на білій скатертині. Цією скатертиною і був йому ось цей білий сніжок, що вперше сьогоріч притрусив землю і ще й тепер ліниво пролітав над Ірдинськими болотами. Біла панна зима тихо ступала йому назустріч.

Застояний Мудей поривався до бігу, поспішав розім'ятися — й відразу пішов дриндом, таким собі граційним клусом, від якого і вершник одразу вирівнювався у спині і розправляв плечі. А за плечима у Чорного Ворона ще був карабін, кишеню чумарки відтягувала французька граната «кукурудза», і він дивувався, як з усім цим добром Мудей доніс його, непритомного, до Євдосі, як здогадався, що пораненого отамана треба доправити саме до знахарки. Ворон знав, що Мудеєві розуму не позичати, кінь рятував його вже не раз, але як те в нього виходило — важко сказати. Останнє, що Ворон пригадував із минулого бою, — це те, що лежав на землі геть розчавлений, не міг навіть звестися на ноги, і тоді Мудей також ліг біля нього, тихенько заіржав, припрошуючи в сідло. У

тій коловерті вони загубили тільки Воронову смушеву шапку, за якою тепер він дуже шкодував, не так за самою шапкою, як за чорним шликом, на котрому було вишито два слова дівочою рукою: «*Вертайсь росою*».

Він і тепер сидів у сідлі простоволосий, ріденький лапятий сніжок падав йому на довге волосся, падав на тихі дерева, на ще не замерзлу землю, і позаду залишалися сліди від копит, підбитих добрими японськими вухналями.

Довший час Ворон не правив конем, тут, серед боліт, Мудей знав дорогу краще за нього, він знав твердий путівець не оком, а чув його своїми копитами, чув усією душею, бо Ворон був певен, що в його товариша є душа. Тому він ніколи не міг повірити, що холодноярський отаман Василь Чучупака загинув через коня. Усі як один стояли саме на цьому — винуватили отаманову кобилу Зірку (вона мала білу зірку на лобі), яка, мовляв, знатурилася, зірвалася за жеребцем, і коли Василь утікав від червоного ескадрону, його хтива англо-арабка зачула позаду іржання коня, розвернулася й понесла вершника на ворожу кінноту, понесла прямісінько чортові в зуби. Василь застрочив зі свого «люйса», скосив кількох кіннотників і ще встиг поміняти на кулеметі кружок, та коли вистріляв усі набої, то вихопив бравнінга і приставив собі до скроні.

Прокіп Пономаренко на прізвисько Квочка, який тоді уцілів, казав, що Василів передсмертний крик докотився аж до Мотриного монастиря:

— Живи-и-и!!! — на весь голос закричав Чучупака, і не знати було, до кого звертався він в останню хвилину — чи до брата, чи до свого гайдамацького полку, чи, може, до України.

Але Чорний Ворон міг покласти голову під копито своєму Мудеєві, що все це було не так. Василя Чучупака не могла занастити кобила. Так, того квітневого дня вона, його Зірка, справді поводитися норовисто. Василь їхав до хутора Кресельці в лісництво на раду отаманів, його супроводжували ще брат Петро Чучупака, боровицький отаман Павло Солонько, Гриб, Квочка, Юрко Залізник. Усі були в гуморі — раділи першому, вже по-справжньому теплому сонцю і сміялися з найменшої абищиці. Сміялися і з отаманової кобили Зірки, яка, зачувши весняну теплінь, втратила сором і терлася об Солонькового жеребця, поки сідлом розірвала штани самому Солонькові. Той скипів: «Здай, Василю, її на мило, бо наберешся біди!» — «Я на Зірці ще увійду до Києва, — засміявся отаман. — А штани ми тобі залатаємо, скидай хоч зараз». — «Я б уже краще на козі їздив», — плюнув спересердя Павло Солонько.

А в хаті лісника Гречаного вже пахло упрілим борщем, однак до столу не сідали — мали надійти

ще хлопці. Поки їх піджидали, сіли грати в підкидного, і Василь Чучупака до драних штанів ще й навішав Солонькові погонів. Той геть похнюпився, перестав з Василем і балакати. Коли це раптом бахнув постріл вартового, всі повискакували надвір і побачили, що лісництво оточила ворожа кіннота. Наші хлопці теж кинулися до коней, та не всі встигли. До того ж схарапуджені коні, прив'язані до тину, намертво позашморгували вузли на поводках, і Василь Чучупака шаблею розрубав того вузла, аби мерщій відв'язати Зірку. Він першим вихопився на пагорб і за мить уже міг розчинитися в лісі, але озирнувся й побачив, як скручують-в'язуть його рідного брата і Павла Солонька...

А тепер стій-но, хлопці, знімімо шапки і добре подумаймо своїми твердими головами, як сказала б Євдося. Тепер нехай хтось пояснить мені ось яку штуку: якби хтива англо-арабка Зірка сама розвернулася на тому пагорбі й помчала на їрнання чужого жеребця, то чи не зміг би Василь Чучупака вчасно зіскочити з неї або й угатити кулю кобилі у вухо? Зміг би, ще й як! Але ж він побачив, як в'язуть його брата, та хай би навіть не брата, в'язуть боровицького отамана Павла Солонька, який щойно журився за розірваними штаньми, сердився, що Василь навішав йому погонів, а тепер прощався з життям. І якби ж то тільки з життям!

Попереду були катування в чекістських мордовнях, де, перш ніж стратити, тобі виколють очі й відріжуть язик. Василь це знав, може, краще за інших. Знав. І, йдучи на свій рішенець, не вагався ані секунди.

Тож хай там знатурилася чи не знатурилась англо-арабка, але він сам розвернув її наопач і помчав назад, щоб розсіяти ворожу лаву зі свого вірного «люйса» і визволити Петра й Павла. Я навіть переконаний, що Зірка несла його рівно і легко, бо добрий кінь завжди відчуває свого вершника, добрий кінь, повірте мені, уміє відчути запал і радість боротьби. А коли не вдалося розсіяти лаву, коли на другому кружку захлинувся розпечений «люйс» і Василь опинився в тісному кільці кінноти, то підніс до скроні бельгійського бравнінга, і покотилася довга луна від яру до яру, від хутора Кресельці аж до Мотриного монастиря:

— Живи-и-и!

І тоді до нього, вже мертвого, підійшов вислозаций командир ескадрону Митрюха Герасімов, підійшов із жалем великим, що не вдалося живцем захопити отамана, але спершу він здивувався, бо замість страшного бандита побачив хлопця років двадцяти п'яти з білявим волоссям і блакитними очима, які дивилися у квітневе небо і всміхалися першому, вже по-справжньому теплому сонцю. Митрюха Герасімов не витримав, ударив

мертвого чоботом, тоді вихопив у когось гвинтівку і кольбою став гамселити в усміхнене, нестерпно красиве лице. Його орда сприйняла цю лють як наказ, кацап'юги юрбою налетіли на мертвого — дрібні, кривоногі, але дуже мордаті, з пласкими, налитими кров'ю мармизами, — вони з дикунським гелготанням і матючною також почали гамселити отамана кольбами, і так гамселили, що прибуда із недалекого Жаботина Фєдька Пєсков, котрий показав їм дорогу на хутір Кресельці, напужив у штани і довго не міг допетрати, що це воно таке гаряче (чи не кров?) стікає по литках. Перелякався в смерть вилупок, хоча й не знав, що через тиждень загойдається в зашморгу на сухій гілляці.

А кацапидли ніяк не могли вгамуватися, і хтозна, скільки б вони ще зганяли злість на мертвому, аж тут гримнув ще один постріл — то вже Митрюха Герасімов вихопив мавзера і пальнув у синє квітневе небо.

— Давольно, прідуркі! Кто нам паверіг, что это сам Чучупака! Атвезьом-ка лучше бандіга к его радной матушке! Пусть палюбується.

І вони прив'язали понівечене тіло до коня й поволокли аж у Мельники.

Слідом їхала підвода, на якій везли зв'язаних Петра Чучупаку і Павла Солонька. Петро сидів скам'янілий, а Павло закусив нижню губу, і тоненька цівочка крові стікала йому на підборіддя.

Перед Чорним шляхом, що пролягав через ліс, Ворон потяг за повід ліворуч, але Мудей став як укопаний. Став, застриг вухами, і Ворон ще раз завважив, що праве вухо коня живе — навскіс надрубане, трохи вкорочене, проте чутливе і сторожке. Зовсім недалечко заскрекотала сорока, видно, угледіла простоволосого вершника, а може, запримітила й когось іншого, бо чого б це Мудей зупинився ні сіло ні впало, коли йому велено було «щоб». Ворон зняв з-за спини карабін, взяв його навпереваги і повів очима поміж дерев, поки зачепився поглядом за густу вільшину. Проте нічого не застеріг, то приклав до рота долоню човником і тихо каркнув. За мить у вільшині теж почулося «кар», але якесь несміливе, тонкоголосе, мовби це ота сорока-білобока перекривляла Ворона. Втім, він добре знав, що це не сорока, і клацнув замком карабіна.

— Вороне, ти живий? — почувся голос, а за тим голосом із вільшини вплив вершник на легкому, як тінь, коні, при шаблі, у короткому кожушку й сивій високій шапці з блакитним шиком. — Ти живий...

Леле, це була Дося Апілат, грушківська молода козачка, яка воювала в холоднорському

гайдамацькому полку ще з Василем Чучупакою, і Ворон бачив її, може, разів зо три, але так, не в бою. У бою, казали хлопці, це була сатана, вона рубала з обох рук, ординські голови сипалися, як кавуни, і в найгустішій ворожій лаві за нею залишалася кривава просіка. Ворон мало йняв тому віри, бо яка могла бути диявольська сила в тендітному тілі дівчини, хай і гінкому та пружному, але все-таки дівочому тілі, ліпленому не для того.

Що було насправді могутнім у Досі, то це її довга розкішна коса, яку непросто було сховати навіть у глибокій папасі, — Дося заправляла під шапку свій скарб по-факірському якимось особливим фасоном, із таким викрутасом, що Ворон аж рота розкрив, коли це побачив за першої їхньої зустрічі на подвір'ї Мотриного монастиря.

«Прив'язати?» — грайливо примружила ясні оченята, в яких гарцювало два скупаних у смолі чортиська. Він подумав тоді, що такою косою не одному можна світ зав'язати, але сказав: «Не треба. Я вже прив'язаний». Чорти в її очах застигли від подиву, Дося так кругнулася на підборах новеньких хромових чобіт, що з острогів посипались іскри.

Після того вони бачилися ще двічі, й щоразу вона глузливо перепитувала у нього: «То як, Вороне? Ти ще на припоні?» Якщо зараз вона знов це питає, він не подивиться на холод, стягне її з коня й отут, прямо на білій скатертині, покаже, чия

шабля замашніша.

Тільки... звідкіля тут Дося взялася?

— А чутка пішла, що тебе вбито, — сказала вона.

— Спершу я теж так подумав.

— Ти часом не привид? — вона під'їхала до Чорного Ворона впритул, і тепер у її очах посміхалося двоє лагідних янголят. — Можна доторкнутись до тебе?

— Якщо не боїшся.

Дося провела пальцями по його бороді, злегенька торкнулася вуст.

— А звідки вертаєш?

— Та з того світу.

— І шапку там загубив, еге?

— Подарував, — Ворон примружив око на Досиних янголят. — А ти як тут опинилася? — здивовано спитав він, хоч дивуватися не було чому: Чорним шляхом вона завжди поверталася в Грушківку, тож і тепер їй лежала така дорога, тільки цього разу Дося їхала в своє село надовго, вважай, до весни, адже на зиму лісовики йшли під землю. Майже до середини березня вони осідали в землянках, і Досі там було б, може, й весело, але трішки незручно і страмно — не тому, що вона така пані, але... зрозумій мене, Вороне, я все-таки жінка, мені треба вчасно й помитися, і розчесатися, і ще дещо зробити, а це не так просто, як вашому

братові. Хоч воно кожному важко жити кротом.

— А мені й під землею весело, — сказав він.

— У гурті, може, й так, — погодилась Дося. — Але... ти ж не любиш, коли від жінки пахне козою?

— Якщо молодою і чистою, то чого ж?

Ворон сіпнув ніздрями — відчув якийсь невловимо знайомий запах, що легенько ввійнув від Досі. Дразливо приємний, але невгаданий.

— А що, хлопці не можуть вирити для тебе окрему земляночку?

— Хіба що на двох із тобою, — засміялася Дося так білозубо, ніби хто жменю перлів сипнув перед ним, і сміялася виклично й довго, поки на очі їй не набігли сльози. Вона враз притихла й міцно стулила губи.

— Досю, — сказав він, — пробач.

— За що?

— Не знаю... — Ворон так зняковів, аж Мудей переступив із ноги на ногу. — Ти така гарна...

— Не бреш. Давай краще попрощаємось, Вороне, га? Попрощаймося до весни. — Вона підняла праву руку вгору, він зробив так само, і їхні відкриті долоні спершу притулилися одна до одної, а потім зімкнулися в дружньому потиску. Це був чоловічий жест прощання, але ж Дося мала вояцьку славу, а отже, і право на козацький звичай.

Потиск її руки був міцний, ця рука справді вмiла тримати і шаблю, й рушницю, тільки ж на Ворона знову вiйнуло не порохом, а... чим, чим? — чимось невловимо знайомим, що могло сходити лише від жiнки.

— До весни? — подивилася йому глибоко в очі.

— До весни.

Дося торкнула коня острогами, і він, легкий, мов тiнь, поплив убiк Чорного шляху. Та від'їхавши кроків на десять, вона враз натягла повід.

— Гей, Вороне! Тримай!

Він і не зоглядiвся, як у повітрі майнула сива папаха з блакитним шиком, і Ворон випростався у стременах майже на повен зрiст, аби її упіймати.

— Це щоб не замерз у Холодному Яру!

Довга важка коса, вивiльнена з-пiд папахи, розгорнулася, мов жива, обвилася довкола шиї, сягнула пояса й лягла аж на круп коня.

Вершниця щезла за деревами, а він, спантеличений, ще довго тримав у руці ту шапку, поки нарешті накинув на голову. Накинув — і швидко зняв, припав обличчям до її ще теплого споду.

Ні, не може бути. Подих йому перехопив запах понтійської азалії, кадила духмяного і дикої орхідеї...

Розділ другий

1

«В Гуннском лесу опять появилась банда Веремия в количестве 80 штыков и 30 сабель при 2 пулеметах „максим“ и 5 „льюисах“. Бандиты среди белого дня совершили внезапный налет на Златополь, ограбили волисполком, телефонную станцию, захватили в плен начальника милиции, который, по некоторым сведениям, работал на них. Известно, что среди бандитов существует обычай, когда один из них берет себе псевдоним погибшего главаря, однако есть основание считать, что атаман Веремий не погиб и продолжает свое кровавое дело. Предпринимаются все попытки выяснения этого факта.

Уполномоченный Дьяконов».

*(Из донесення уповноваженого
Кременчуцького губчека в
Чигиринському повіті від 6 грудня 1921
року.)*

Вони під'їхали чотириколісною бричкою до хати — це край села, біля Кривого Узвозу, де жили Веремієва мати та його молода дружина Ганнуся, і спершу спокійно так почали розпитувати, де їхній господар, чи не давав знати про себе, коли він

востаннє навідувався додому? Мати й Ганнуся в один голос божилися, що не з'являвся він хтозна й відколи, як завіявся десь ще в Пилипівку, то тільки його й бачили.

Високий приходень у шкірянці з тонкою гусячою шиєю, обсипаною прищами, сказав, що коли чоловік завіявся невідомо куди, то треба піти в управу і заявити: мовляв, він одкинувся од хати, від жінки і матері, то й вони, жінка і мати, відмовляються від нього; а не зречетесь — будете відповідати перед соввластю, якщо він подався у банду чи в петлюрівську шайку. Та як же ми будемо відмовлятися од нього, — мати на те, — коли невідомо, чи він хоч живий, чи, мо', вже його кісточки десь у сирій землі, гріх же великий — відмовлятися од мертвого. А що, може, чули щось про загибель його? — ще дужче витягнув гусячу шию той у шкірянці. Та де ж бо ми чули, як ні слуху ні духу від нього, — знизала плечима Ганнуся й мимохіть приклала руку до свого лона, де віднедавна почула, що воно вже ворухиться.

Вона справді не знала, що з Веремієм, — докотилася чутка, що загинув під Гунським лісом і там його поховали, а потім люди казали, що ні, то брехня, отаман не з тих, кого так легко вбити, він тільки поранений і переховується в надійному місці, то він лишень підманив так червоних, поклавши в труну іншого чоловіка у брилі й

вишиванці, аби його більше не шукали і дали спокій жінці та матері. Десь, мов, прохопився словом його ад'ютант на прізвисько Чорт, що начебто отримав чудернацьку записку від Веремія, — Чорт прийшов до клуні, де вони з отаманом умовлялися стрігися, якщо розминуться в бою, та замість отамана знайшов там тільки записку, нашкрябану його рукою:

«Мене буде поховано в Гунському лісі за двадцять кроків на схід од старезного дуба».

Але хто ж це знає наперед, коли жде його смерть і де його закопають?

Потім ще люди стали шептатися, що козаки поховали Веремія на старому цвинтарі в їхньому-таки селі, поховали серед ночі, так, щоб навіть жінка і мати не знали, бо рано чи пізно викажуть своїми слізьми могилу отамана. Довго мучилися-вагалися Ганнуса з матір'ю, не хотіли брати гріха на душу, та й страшно було, але невідання було ще тяжчим, і тоді вони вдвох уночі таки пішли на старий цвинтар, де вже давно не ховали нікого, пішли і знайшли там свіжу могилу серед запалих гробків та похилених трухлявих хрестів. І стали копати, й докопалися, грішники, до труни, натерпілися страху до холодного поту, тільки та свіжа труна також була без небіжчика, але... лежала в ній закривавлена Веремієва вишиванка.

— Ага, ні слуха ні духа, значіт, — рипнув своєю шкуратянкою той, що мав прищаву гусячу шию. — І атказиватся ат нево ви не сабіраєтесь. Ну так сматріте же! Єслі вдруг етот слух ілі дух паявітсья, тагда пеняйте на себя! Тагда і вас пахаронят зажіво.

Заброди пішли, але Ганнуся знала, що це тільки початок. Вони б давно з'їли їх із матір'ю живцем, та не зробили цього тільки тому, що сюди ще міг навідатися Веремій. Вони не відчепляться від них, поки не знайдуть його живого чи мертвого. Серце підказувало їй, що Веремій живий, інакше чого б ото замість небіжчика клали в труну лише його одяг? — така омана була для неї незрозумілою і навіть зловісною. Ганнуся тільки розуміла, що хтось затіяв зухвалу гру, і цей хтось скоріше за все був її чоловіком, а раз так, то він — живий, мертві не годні на жарти, навіть якщо за життя вони були вдатні до найхимерніших витівок. А якщо Веремій живий, то все, що він робить, має свій глузд, і рано чи пізно чоловік неодмінно до неї обізветься чи подасть якийсь знак.

Так собі міркувала Ганнуся, стоячи біля причілка хати, аж поки вгледіла на вершечку акації чорного ворона. Той сидів трішки надутий і сонний, але Ганнуся побачила в ньому недобру прикмету, відчула якесь лихе віщування, аж млість підкотила до горла. Її навіть знудило, але це вже було не

вперше відтоді, як вона зачула важкість у лоні, і даремно Ганнуся нарікала на ворона — той був настільки старий, що вже не міг і не хотів нічого віщувати. Він просто спостерігав зверху за людською метушнею, бо це було єдине, що його ще цікавило в цьому нескінченному житті. Марнота над марнотами, все намарне, — думав ворон, дивлячись услід бричці, яка віддалялася від Кривого Узвозу. Котяться ці колеса в один бік, а потім знов повернуть назад.

І чи віщував він, чи ні, а наступної ночі хтось постукав у вікно — дрібно так, як це робив Веремій, — вони з матір'ю обидві кинулися зі сну, але то був якийсь чужий чоловік. Він не сказав нічого, лиш передав Ганнусі вісточку, писану друкованими лігерами:

«Якщо хочеш мене побачити, то приходь у суботу після заходу сонця до Високої Греблі».

2

Ніколи я не був мародером, та завжди з якимось дурним лоскотом у грудях любив потрусити потайні чужинські кишені, планшетки й портфелі, які носила не дрібнота, а здебільшого «риба» серйозніша, — в суконних френчах, шкірі і хутрах. Траплялися там, звісно, й коштовні речі, та ще цікавішими були всякі папери, що стосувалися

нашого брата більше, ніж кого іншого. Я не кажу про більшовицькі агітки, які годилися нам хіба що на «козячі ніжки», а от їхні приписи та настанови були для мене справжніми знахідками.

Чого коштувало бодай оте «суворе попередження», яке я знайшов у планшеті головного черкаського «бебеха»⁵ Яші Гальперовича, котрий так необачно відважився дістатися на автомобілі аж до Кременчука — непоказного містечка, якому, мабуть, ніколи й не снилося, що воно стане губернським містом, але хай низенько вклониться Холодному Яру та його лісовикам, — це через них виникла гвалтовна потреба створити новий губернський центр ближче до «осиного гнізда бандитизму». І потяглися до Кременчука всі оті губревкоми, парткоми, БеБе, губчека, військкоми та всілякі інші «коми», яких наплодила комуна.

Однак я не про те, я хочу сказати про головного черкаського «бебеха» Яшу Гальперовича, який наважився вирушити в таку небезпечну дорогу на авто лише з чотирма чекістами-охоронцями, якщо брати до уваги й шофера. А наважився Гальперович покозиритися на американському «пірсі» з відкритим верхом тільки

---

⁵ «Бебехи» — від абрєвіатури ББ — спецчастини, призначені для боротьби з бандитизмом.

тому, що довкола головних доріг кишіли тоді регулярні частини червоних, котрі день у день прибували цілими ешелонами на станцію Бобринську й розповзалися, як мурашва, в напрямку Чигирина, Кам'янки, Черкас, Звенигородки, Знам'янки... Були то невеличкі на зріст, карячконогі, пихаті й нахрапісті москалі, довготелесі, товстошкурі латиші з крижаними очима, вовкуваті й вічно голодні китайці, яких наші селяни називали «сліпими», юродиві з лиця чуваші та башкири, і в усіх на язиці крутилося одне загадково-страхітливе слово «Хальодняр». Усі вони думали-гадали, що ж воно таке, цей «Хальодняр», що ж воно за сила така незвичайна, на яку їх перекинули з найвіддаленіших фронтів, проте цього ніхто не міг до пугтя розтлумачити. Москалі казали, що Хальодняр — це якась древня фортеця ще князя Долгорукого, де всі люди велетенські і довгорукі, чуваші та башкири вважали, що Хальодняр — це ім'я якогось великого полководця, щось таке, як Чингізхан, котрий так розперезався, що не хоче визнавати комуну, китайці сподівалися, що це така закраїна, обгороджена високим муром, де хоч і холодно, зате повно рису і всілякого їдла, але тим їдлом не хочуть із ними ділитися, а латиші нічого не думали, вони просто були латиськими стрільцями і мовчки ждали наказу.

Отож головний черкаський «бебех» Яша Гальперович сміливо, з вігерцем і форсом вирушив у відкритому американському «пірсі» на Кременчук, і так не дуже далеко й заїхав, як за Худоліївкою вигулькнуло йому назустріч кілька кіннотників у рогатих шапках-будьонівках з величезними ганчір'яними зірками на лобі.

Яша Гальперович звелів водієві зупинитися, аби розпитати в будьонівців, чи не чути тут на дорогах контри.

— Какой часті? — спитав він суворим командирським голосом, завваживши, як кіннотники обступають «пірса» з усіх боків. Либонь, такого ще й не бачили.

— А что — не відно? — пика будьонівця, який нагнувся над Яшею, аж лисніла від помішки.

— Я спрашіваяу, какой часті!

— Особово назначенія, — відповів нахаба. — Ілі я на вовкулаку похож?

Я ледве не розреготався, спостерігаючи за цією комедією, бо то й справді був мій хорунжий на прізвисько Вовкулака. Сам же я сидів верхи у придорожньому лісочку, щоб не сполохати чекістів довгим чубом і бородою.

— Попрошу пред'явіть документи! — Вовкулака впер дуло карабіна в нагрудну ліву кишеню френча.

— Да как ви смеете? — верескнув Яша

Гальперович, і його бурякове від злості лице раптом взялося крейдою. Він побачив, що кіннотники, які з усіх боків милувалися «пірсом», в одну мить звели рушниці. До горлянки шофера навіть було приставлено довгу кавалерійську шаблю, і коли в того від хвилювання ворухнувся борлак, то на ньому з'явилася червона цятка. Яша все зрозумів, його напружена позитура ураз зів'яла.

Один чекіст викликав у мене повагу. Він потягся правою рукою до нагрудної кишені, начебто дістати документи, та зненацька в тій руці, мов з рукава, з'явився маленький, як іграшка, револьвер «кобольд», бідолаха приставив його до підгорля й натиснув на спуск. Постріл був зовсім тихенький, мій Мудей після відра ячменю пахає голосніше, а це так — ніби комар чхнув, і слава Богу, бо в наші плани не входила стрілянина. Але й після того слабенького пуку голова чекіста якось так чудно тріпнулася, і він, уже мертвий, зовсім спокійно відкинувся на спинку сидіння, викликаючи в мене не тільки повагу, а й схвалення.

Хлопці, щоб не заляпати таку гарну машину кров'ю, витягли з неї зомлілого Гальперовича та ще двох напівпритомних чекістів і потягли в лісочок. Вовкулака, вмостившись поруч із водієм, наказав правувати за ними.

По правді сказати, я лише тут, у переліску, дізнався, хто потрапив у наші сіті. Коли переглянув

їхні документи, серце моє заспівало.

Гальперович, трохи оговтавшись, попросив мене відійти убік поговорити віч-на-віч.

— Ви — Чьорний Ворон?

— Білих воронів не буває, — пояснив я йому.

Яша Гальперович нервово кивнув, навіть спробував усміхнутися. Потім, натужно ковтаючи повітря, прошамкотів:

— Маїх папугчікав следует немедленно ліквідувать. Тагда я, как начальник уезднаво ББ, смагу вам прігадітсья.

— Цікаво, — сказав я. — Чим же?

— Для своїх придумаю версію, как я чудом вирвалсья із бандітських кахтей. А патом, немнога спустя, смагу передавать вам через связних очень важную інформацію.

— Наприклад? — подав я надію Яші.

— Наприклад, где і кагда на вас гатовітсья аблава. Ілі кто среди ваших людей являється нашим агентом.

Мене вразила його дурість. Напевно, страх потьмарив Гальперовичу мізки, бо він плів нісенітницю. Я сказав:

— Для початку ти сам зліквідуєш своїх. Зарубаєш їх шаблею.

— А можно с револьвера? — облизав він сухі губи.

— Ні, не треба лякати горобців. Ти їх

зарубаєш.

— Я, знаєте, не кавалеріст, не умію арудовать саблей.

— А ти бий тупим боком, — порадив я. — Поміж вуха. Як кролів.

— Тагда паставте всех траіх рядишком спіной ка мнє.

Ми підійшли до чекістів, що тремтіли в оточенні моїх хлопців, і я наказав їм стати рядком один біля одного.

— Страчувати вас напросився таваріщ Гальперович, — сказав я, подаючи йому шаблю. — Поверніться до нього спиною і станьте на коліна.

— Іуда, — процідив рудий вирлоокій «бебех», схоже, що вихрест, але першим повернувся і став навколішки. Він знав, що так легше вмирати, тому ще й нагнув голову. Те саме зробили й інші — мовчки, з якоюсь викличною покорою.

Цього вирлоокого Гальперович, звісно ж, і рубонув першим. Проте вдарив не тупим боком, а гострим, і я подумав, що шаблю він тримає не вперше. Рубав не по шиї — по тім'ю. Жертви без жодного звуку падали ницьма з розколотими черепами, червона юшка бризкала Яші на чоботи й галіфе.

Головний черкаський «бебех» подивився на мене з псячою відданістю й почуттям виконаного

обов'язку:

— Ну как?

— Іуда, він і є іуда, — зітхнув я. — Не хочу об тебе навіть шаблю поганити. Повісити його.

Він упав на коліна, благав його вислухати, щось белькотів про «секретное сотрудничество», а потім закріпив п'ятірнею жменю землі, змішаної з кров'ю і мозком його «таваріщей», запхав до рота й почав жувати.

— Не веріте? Клянусь вам... Я готов землю гризть!

— Вона не твоя, — сказав Вовкулака.

Яша Гальперович так заївся збагрянитою землею, розмазавши її по всьому писку, що мені стало бридко. Несосвітенна кара вилупила до мене великі, мов курячі яйця, баньки, белькотіла якесь безглуздя, а потім ухопила мене за чобіт і припала до нього своїми закривавленими губами.

Я махнув хлопцям, щоб не зволікали. А мої хлопці полінувалися зробити це врочисто, звисивши з міцної гілляки кругленький зашморг. Вони нагнули молоду березу, прив'язали за шию Яшу Гальперовича його ж таки паском майже до вершечка і відпустили. Гнучке деревце не вирівнялося, лишень шарпнулося вгору й загойдалося так, що Яша час від часу діставав ногами землі, але, метляючи ними, тільки відштовхувався вгору й бовтався на бідній березі,

мов яка потороча.

Жаль було залишати в лісочку «пірса», проте їхати битими шляхами нам не годилося, а для лісу цей тарантас не підходив. За ліпших часів він би нам знадобився, чорноліський отаман Пилип Хмара таку машину колись запрягав кіньми й катав дівчат, але то ж Хмара, він навіть випускав власні гроші у своїй окрузі — ходили в його Цвігній та по інших селах тільки такі кредитки Тимчасового уряду, на яких стояла печатка-тризуб і підпис «Хмара». Нам, сірим, зараз було не до того. Ми тільки забрали з машини скриньку гранат «мільса», кулемет «шоша», взяли також ящик доброго вина з печеною поросятиною та паляницею. Розжилися ще на два новенькі парабелуми, три револьвери «штаер» і вже згаданий німецький «кобольд», але цю іграшку важко назвати трофеєм, бо вона годилася хіба що для дам та самогубців. Мене більше потішив планшет Гальперовича.

Хлопці повкидали мертвяків назад у машину, навіть Яшу Гальперовича відчепили з берези й поклали туди, де взяли. Націдивши з бака бензину, облили трупи й викотили «пірса» на дорогу — з вогнем у лісочку не бавилися, бо ще покійний Василь Чучупака постановив давати по двадцять шомполів «на голе тіло» кожному, хто занастить бодай одне дерево. Лише тут, на дорозі, Вовкулака, закуривши цигарочку, кинув сірника на мокрого

Яшу.

— Обсохни, стерво!

Ми вже були далеченько, коли рвонув бензобак і над «пірсом» закурів чорний дим.

У планшеті Гальперовича я знайшов давно відому нам пожовклу «Інструкцію агитаторам-комуністам на Україні», яка, між іншим, мені дуже подобалася. Наче писав її не Троцький, а сам Симон Петлюра. Чого варта була хоча б ось така правда-матінка:

«Вы должны помнить, что коммуны, чрезвычайку, продовольственные отряды, комиссаров-евреев украинский крестьянин возненавидел до глубины души. В нем проснулся спавший сотни лет вольный дух запорожского казачества и гайдамаков. Это страшный дух, который кипит, бурлит, как Днепр на порогах, и заставляет украинцев творить чудеса храбрости. Это тот самый дух вольности, который давал им нечеловеческую силу в течение сотен лет воевать против своих угнетателей — поляков, русских, татар и турок... »

Але це було невинне застереження порівняно з тим приписом, що я знайшов у планшеті. Мені він нічого нового не відкривав, однак потрібен був козакам, які, виморені роками боротьби, змучені

лісовим життям, ні-ні та й подумували про амністію. Таких я навчився розпізнавати здалеку. Зажуриться чоловік, ходить, як припутень, не їсть, не п'є, світ йому не милий. Я силоміць не тримав нікого, відпускав заломлених та зневірених під три вітри. Забороняв тільки покидати загін самовільно, без попередження, і брати з собою зброю — там, голубе, скажеш, що воював косою. І якщо когось видаси, то знаєш сам: дістанемо й на тому світі.

Той припис мав гриф «Совершенно секретно»:

«Поддавшихся на амнистию бандитов националистической окраски поначалу ни в коем случае не расстреливать и не брать под стражу, а наоборот, после тщательной проверки привлекать к работе в соворганах, в частности в милиции, использовать в качестве агентов, секретных сотрудников, информаторов для оперативного выявления оставшихся в лесу банд и подполья. Амнистированных главарей немедленно отправлять в Харьков якобы для дальнейшего осведомления и только там после допросов уничтожат».

Коли ми повернулися до Лебединського лісу, я зібрав козаків, прочитав уголос цей папір і передав його шеренгою, щоб кожен міг роздивитися на власні очі. Втім, усі й так знали, що

в більшовицьку амнецію може повірити лише дурень. Але змора і безпросвітність боротьби робили своє.

Папір повернувся до мене, я зіжмакав його, кинув під ноги і наступив чоботом. Потім сказав:

— Ще раз повторюю вам, що нікому не боронитиму явитися на амнецію. Це приватна справа кожного. І так само присягаюся вам, що особисто я залишатимуся в лісі доти, поки зі мною буде хоч один козак. А там як Бог дасть.

3

«Вертайсь росою »... Завжденний сум оселився в Чорному Воронові після того, як зустрів Її — ту, що колись присоромила його, бравого офіцера з трьома Георгіївськими хрестами на грудях, устидала тяжко й негадано, розбудивши в ньому приспаний гонор.

У Ворона (тоді ще не Ворона, а штабс-капітана Черноусова — зробили в армії з Чорновуса) за плечима вже була Омська школа прапорщиків, була війна «за царя і отечество», потім за «душку Керенського», де він сам напросився до ударного батальйону смерті і не раз ходив попідручки з кістлявою свашкою. Першого «георгія» отримав за те, що під обстрілом німців зняв із колючого дроту вже мертвих трьох юнкерів.

І ось нагорода самої долі — перед Лютневою революцією він дістав призначення до Другої дивізії, яка дислокувалася тоді в Умані, за п'ятдесят верст од його батьківської домівки.

Прибувши до штабу дивізії, зайшов до канцелярії, де черговий офіцер оформляв документи, і тут Черноусова піджидав отой випадок, що перевернув його сонну, прибиту війною душу. У кімнаті сиділо ще дві молоденькі панянки, які, пирскаючи смішком, перешіптувалися між собою, й одна з них так подивилася на незнайомого штабс-капітана, що той почав затинатися.

Сірі насмішкуваті очі, коротка русява стрижка, а далі — не питай. Туальденорова блузка з чорною краваткою, легенька ситцева спідниця, а нижче — тримайтеся, панове офіцери! — рожеві фільдеперсові панчохи щільно облягали ноженята в черевичках на високому підборі. Московським модницям — стулити варги^б й не дихати.

Штабс-капітан Черноусов, відповідаючи на запитання поручника, затинався, немов контужений:

— В Мос-скве я п-почаву бил пріпісан к восьмому гренадьорскому полку, а п-п-потом...

— Хвилинку! — раптом озвалося це диво в

---

^б Варги — губи.

рожевих фільдеперсах. — А чому ви розмовляєте по-московському? Хіба ви не українець?

Тут георгіївському кавалеру зовсім заціпило. Вона що — знущається? Чи це в них такі жарти? Він розгублено повів бровою у бік штабіста, на обличчі якого заграла змовницька усмішка.

— А й справді, — відклавши ручку, поручник теж заговорив українською. — Настає наше врем'я. Армія українізується. Треба ловить момент. Ви де хочте служити — в Умані чи, може, в Черкасах?

— У Черкасах, — не довго думаючи, відповів він: звідти ще ближче було додому.

— Ну от і добре. Там якраз у двісті дев'яностому полку є місце ротного.

— Дякую. З такої okazji дозвольте запросити вас, пане поручнику, і вас, милі панни, на келих шампанського.

Він обернувся до панночок, але бачив тільки одну — в її сірих очах тепер було більше цікавості, аніж насмішки. Може, тому, що він зопалу попросився на службу в Черкаси, погордувавши таким славним містом, як Умань, де навіть у військовому штабі водилися он які шляхетні красуні.

— Давайте знайомитись, — сказав він, хвилюючись і радіючи, що з якоїсь бентежної даліни до нього повертаються рідні слова.

— Афанасій Карпович Калюжний! —

поручник майже вискочив із-за канцелярського столу, виструнчився і, подаючи руку, пристукнув підборами. — А я з самого ранку думаю, чого це ніс свербить? Да, дозвольте представить! Це наші... е-е-е... штабні співробітниці...

— Манюня, — панночка з яскраво на помадженими карміновими губами та штучною «мушкою» на щоці, зробивши граційний кніксен, піднесла йому майже до губ гладеньке зап'ястя.

Він узяв її руку, але, перш ніж поцілувати, перепитав:

— Манюня — тобто Марія?

— Ні, — засміялась вона. — Просто Манюня.

О, це була ще та пересмішниця, іншим разом він би з нею пожартував не так, але зараз... поруч стояла панна з такими вельможними очима, що Манюня біля неї враз розчинилася в повітрі разом зі своєю «мушкою».

— Тіна, — вона подала йому тонку прохолодну руку, він затримав її у своїй, і знов, цього разу вже геть по-дурному, спитав:

— А Тіна — це... Валентина?

— Тіна — це я, — сказала вона.

Увечері вони вчотирьох сиділи в ресторації «Софія», неподалік знаменитого уманського парку, де колись князь Потоцький розсипав замість снігу гори цукру, щоб серед літа покатати на санях свою примхливу пасію Софію; штабс-капітан Чорновус

(уже Чорновус) замовив для панн шампанське «Абрау», для панів офіцерів — карафу житнівки, попросив принести кав'яру, доброї смаженини і ще всякої всячини.

— Да-а-а, запуталі вас баришні со своїмі іменами, — сказав поручник Калюжний, який після другої чарки почав зриватися на російську говірку. — Ну, что ж, возьмом, к примеру, хоть і мене. По матрікулу я Афанасій, а мати, родниє і близькіє всегда називалі мене Фаней. Фаня, і всьо.

— А ми вас будемо звати Панасом, — суворо подивилася на нього Манюня. — Може, тоді ви пам'ятатимете про українізацію армії.

— Да, пробачте, — знігився поручник. — Називайте мене Панасом, якщо вам так більше наравиться. А тут, за столом, можна і Фаньою.

— Ні, — заперечила Манюня. — Фаня — це по-баб'ячому. А ви, Панасе, все-таки старшина. Давайте вип'ємо за ваші хрестини, за ваше нове ім'я. — Чорна «мушка» затремтіла на її щоці.

Вони випили ще і ще, поручник Калюжний так розм'як, що більше скидався на Фаню, ніж на Панаса. Відкинувшись на спинку стільця, він розчулився:

— Ах, харашо-то как, друзья мои!

Справді, було хороше, трішки меланхолійно й тривожно, як то завжди буває за першого знайомства із вродливою жінкою.

А тут ще ця мелодія! Скрипаль у чорному фракку з білим нагрудником і довгими, схожими на пташиний хвіст фалдами, скидався на печальну сороку, і ця несусвітня сорока, окільцьована пейсами, не грала, а малювала смичком якийсь позахмарний світ — з медовими ріками й цукровими снігами.

— А ви звідки родом? — Сірі очі відкрито дивилися на Чорновуса з-під русявого чубчика.

— Я народився в Лебединському лісі під волоським горіхом.

Це була правда. Його батько був лісником, жили вони в лісництві, а пологи приймала стара повитуха Перчиця — матінка сліпої Євдосі.

— Ми земляки, — сказала Тіна. — Я зі Шполи. І, мабуть, зривала горіхи з того дерева, під яким ви народилися.

— А я вот із самого Кієва, — вліз, як середа в тиждень, Фаня-Панас. — Із Шулявкі. І балакаю не по-руські, а по-шулявські, ви мене понялі? І все ми землякі, все із Кієвской губернії. Так що, земляк, давай! Вип'єм за твою службу в Черкасах.

— Фаня у нас поліглот, — похвалила його Манюня. — Він уміє розмовляти по-малоросійському, по-хохляцькому, по-шулявському і навіть українською, коли тверезий. Правда ж, Фанічка?

— Так точно, душа моя, — радо погодився

поручник. — І не токо розмовляю, но і пою. Жалко, що нет гітари.

— Ну, чому ж немає? Гей, музики! — Манюня пішла до оркестрового помосту, де стояла фісгармонія, трішки там пошепталася й повернулася з гітарою. — Тільки дивись мені, Панасе, бо за струни відповідаю я.

Поручник Калюжний провів пальцями по струнах, трохи їх підладнав і заспівав хрипкувато-солодким голосом:

Ах, зачѐм ти мене целовала,
Жар безумний в груді затая,
Ненаглядним мене називала
І клялась: я твоя, я твоя!
А тепер ти на сценѐ шантана пойош,
За брільянти, за деньгі, наряди
Старікам ти себѐ продайош
Раді грешной порочной услади...

— Браво! — вигукнула Манюня, і «мушка» на її щоці знов лукаво трігнула крильцями. — А ти, Фаню, й по нотах співаєш?

— Не, токо по женських компаніях! — відказав поручник.

Чорновус подивився в сірі очі — у них не було й іскорки сміху. Вони, ці очі, дивилися десь далеко-далеко.

— А вам не підходить наша жіноча компанія? — спитала в нього Манюня.

— Чому ж?..

— Ну, ви ж не захотіли служити в Умані.

— Я, между прочім, єщо могу всьо ізменіть, — поручник Калюжний ревниво подивився на Манюню. — Ми можем оставіть штабс-капітана і в Умане.

— Не варто, — сказав Чорновус. — Жереб випав.

Вечір не скінчився так, як малювала йому скрипка. Він сподівався, що проведе Тіну додому, можливо, вона ще покаже йому Софіївський парк з його темними гротами, призначеними для потаємних зустрічей і перших цілунків. Та коли вони вийшли з ресторації і зупинилися під блідим газовим ліхтарем, вона подала йому тонку прохолодну руку.

— Щастя вам, пане капітане. Дасть Бог — побачимося.

* * *

Наступного дня він уже був у Черкасах, куди також докотився грім революції. Той грім розбудив Україну, яка, здавалося, не прокинеться вже ніколи. Колись офіцерові ударного батальйону смерті Черноусову навіть уві сні не могло привидітися, що

він стане курінним 25-го Черкаського куреня і, зупиняючи ешелони на станції Бобринській, ставитиме до муру тих солдатів та офіцерів, з якими пліч-о-пліч ішов за «царя і отечество».

Але й більшовицька пропаганда робила своє. Виморені війною і затуркані обіцянкою «земельки», багато вояків утікало додому, дехто кинувся «грабувати награбоване», повсюди вешталися ватаги дезертирів — своїх і чужих, які перетворилися на бандитів-головорізів. Зрештою і в його курені залишилося всього-на-всього двадцять сім козаків, одрізаних від розпорошеної Армії УНР, й одного разу на станції Цвігкове на них посунула хмара п'яних москалів-дезертирів, що вивалила з вагонів у пошуках легкої здобичі. З образливою матючною та улюлюканням вони заходилися зривати з козаків жовто-блакитні військові відзнаки. Якийсь дикун з розхристаною на всі груди гімнасткою — чи не їхній ватаг — під загальний регіт підійшов до курінного Чорновуса й потягся п'ятірнею до його лівого рукава, на якому золотів тризуб.

— А ето што за цацкі?

Чорновус на вагання часу не мав: вихопив шаблю, махнув з усього плеча, і чужа рука, відтята по лікоть, упала на землю. Натовп ураз припишк, очманілі москалі, потупивши голови, дивилися на відрубану руку, яка ще жила й ворушила

розчепіреними пальцями.

— А теперь всім по вагонам! — скомандував Чорновус. — Станція окружена, за непослушаніє растрел на месте!

Юрба, мов дим, повалила назад у вагони, підмівши їй свого верховоду, який від болю та жаху здурів — оглядаючись на перон, він поривався забрати мертву руку.

У тій колотнечі з вошивою кацапнею наздогнала біда й Чорновуса — він підхопив тиф. Довго біла його трясця, марив днями й ночами, і навіть тоді, коли побачив над собою її сірі очі, думав, що йому привиджується. Та ні. Немає лиха без добра, тож і цього разу так випала карта, що доправили його знов-таки аж до Умані, до земської лікарні, де вже лежало чимало наших. А поміж сестер-жалібниць, котрі доглядали за ними, якимось дивом опинилася Тіна. Не дивом — сама напросилася, коли почула, що хворим бракує догляду, адже мало хто мав охоту ходити біля тифозних. Диво було тільки в тому, що тут вона побачила знайомого штабс-капітана. Лежав худий, змарнілий, обстрижений наголо.

— Це... ви? — ворухнув пошерхлими губами, які спекла вогневиця.

— Ми, — всміхнулась вона.

— Де я?

— У Лебединському лісі під волоським

горіхом. Оце вдруге народилися на світ. Я — ваша повитуха і зараз буду вас сповивати.

Тіна тоді не лише виходила його, а й ще раз вирвала з обіймів тієї кістлявої свахи, що любила ходити з ним попідручки. Якось до Умані вдерлися москалі і, певна річ, наскочили на лікарню. Спершу в коридорі почулися тупіт і крик, потім у сусідній палаті бахнули постріли. Один, другий, третій... За якусь мить прибігла Тіна з сувоєм марлі і ні сіло ні впало почала обмотувати йому руки — від долонь аж до ліктів: «Скажеш, обкидало виразками».

Щойно скінчила, як до палати зайшло двоє вилицюватих з наганами.

Ще зовсім молодий козак Петрусь, який лежав на сусідньому ліжку і шепотів собі нищечком молитву, не витримав, натяг на голову простираadlo. До нього першого й підійшли.

— Нам твоя галава не нужна, ти нам ладошкі свої покажі! — Вони здерли з Петруся простираadlo і втупилися в його руки. — Ага, всьо панятно, ну так палучай!

Гахнув наган — Петрусева голова підстрибнула на подушці, і він навіки затиx із дірочкою в лобі, навіть не зрозумівши, що вони вгледіли на його руках. А що? Коли долоня порепана й мозоляста, то, виходить, ти пролетар, а якщо чиста і чепурна, то — буржуй.

— А ето што за варешкі такіє? — убивця

витріщився на Чорновусові забинтовані руки.

— Язва, — сказала Тіна російською. — Страшніє язви обсипалі єго руки.

— Сібірская, што лі?

— Єщю пострашней. Прежде, чем сюда входіть, вам следовало би одеть марлевіє маскі.

— Тваю мать! Ємеля, рвьом когті атседова!

Москалюги миттю звірилися з палати, можна було перевести подих, але поруч лежав мертвий Петрусь, за стіною стогнали поранені, і Чорновуса раптом охопив сором за ці перев'язані руки. Було мерзенне відчуття, що він когось перехитрив, виміняв своє життя на Петрусеву смерть. Він навіть не подякував Тіні за кмітливість, за порятунок, цілий день пролежав мовчки, а ввечері сказав їй, що вже зовсім видужав.

— Поможи мені добратися до Мокрої Калигірки, — попросив він.

— Куди-и-и? — здивувалася Тіна. — Тобі ще треба піддужати.

— Та я здоровий, як бик! — він сердито скочив із ліжка й випростався на повен зріст, трохи не дістаючи головою стелі. Але похитнувся, взявся за металеве бильце, яке ледь не зігнулося в його руці.

— Ну. І що далі? — знизу вгору дивилася на нього Тіна.

— Далі? Я починаю нову війну. І тут мене

ніхто не спинить. Навіть ти, моя пташко. Чуєш? Я починаю нову війну.

Він і цього разу не попросився з нею по-людському. Пішки, обминаючи села й гамірні місця, добирався додому. По селах чулася безладна стрілянина, моторошні крики, голосіння жінок і валування собак. Уночі небо палахкотіло загравами пожеж — здалеку було видно, де порядкують московські каральні загони.

У Лисячій балці, недалечко від Мокрої Калигірки, його перестріли козаки Семена Гризла і привели до отамана — перевірити, хто такий. Кремезний, хоч і приземкуватий, Гризло здивував насамперед своїм убранням: синій жупан, розшитий жовтими позументами, шаровари, козацька шапка-бирка, з-під якої над чолом стриміло пасмо русявого чуба. Гострі кінчики вусів були хвацько закручені вгору, що надавало обличчю отамана веселого молодецтва.

— Відкіля будеш? — зміряв він Чорновуса очима. — Тіки не крути хвостом, бо моя шабля зразу чує брехню.

Чорновусові не було чого кривити душею, і Гризло йому повірив. Та і як не повірити землякові, якщо отаман навіть пригадав його батька — знався-бо чи не з усіма лісниками в окрузі.

— Приставай до мого коша, — запропонував Гризло.

— Я не проти, — відповів Чорновус. — Але дозвольте, пане кошовий, спершу провідати рідних, а тоді вже порадимось, як бути далі.

Гризло похитав головою.

— Що то за козак, який журиться за домівкою? Нема коли радитися. Вчора в Мокрій Калигірці більшовики розстріляли сорок наших людей та ще й повісили шістьох жидів, які шили нам одяганку і чоботи. Треба негайно поквитатися.

— Треба, — сказав Чорновус, розглядаючи отаманів жупан ще з більшою цікавістю. Не вірилося, що таку жупанину могли скроїти калигірські жида.

— Ми повинні показати кацапам і нашим селянам, хто тут господар, — вів далі Гризло. — У містечку стоїть чимала частина, та якщо вдарити знагла, то можна її втовкти. Я вже сьогодні можу виставити три сотні кінних.

— Уночі! Треба вдарити вночі, пане отамане, — втрутився у розмову козак із широко ошкіреним ротом, з якого визирали чималі ікла.

— Цей любить воювати тіки вночі, — поблажливо осміхнувся Гризло. — Через те й назвали його Вовкулакою. Не переживай, буде тобі і вночі.

Гризло вислав до Мокрої Калигірки стежі на вивідки. Саме була неділя, базарний день, і Чорновус, перевдягнувшись у жебрака, теж сходив

у містечко, яке трохи знав. Ще змалечку їздив сюди з батьком на олійню, до млина, на базар, де батько завжди купував йому маківники, золотисті медяники-коники й довгі м'ятні «кумхвети» в позлітках по два за копійку, від яких язик прилипав до піднебіння. Але найцікавіше було, коли після базарування вони заходили до Бенья в оранду-корчму. Тут стояв такий дух, що відразу туманіло в голові і щипало в очах. Назустріч їм виходив Бень у довгополому лапсердаку, горбатий, з рудою борідкою, проте милий і чемний жид, який мав лісника Чорновуса за великого приятеля. «Гой, Якове, — казав він, ставлячи перед батьком пузату зелену пляшку, — який славний у тебе мальчик. Такий міг вирости хіба в лісі». І тут Бень, мов штукар, діставав із-за спини, з-під свого горба в'язочку бубликів, таких твердих, що не вкусиш, їх доводилося смоктати, як і ті «кумхвети», подавав малому, а в другій руці корчмаря вже невідь-звідки з'являлася низочка чехоні для батька. Вони вдвох випивали по чарці, до столу підтюпцем дріботіла заклопотана Бениха, по-чудернацькому закутана в чорну хустину так, що стирчали рожеві вуха, й ставила на стіл курячі тельбушки, смажені на гусячому смальці, — страву для дорогих гостей. Бениха теж не забувала про «мальчика», наливала йому смачнючого вишневого ситра, яке шпигало в ніс і поколювало в роті. Потім Бень приносив

коробочку з намальованою грайливою дівчиною, що смоктала довгого цибуха, відкривав ту коробочку і, заплющивши очі, гучно втягував носом повітря. Це був дорогий тютюн, батько любив подиміти. «Від фабрики Когана!» — хвалився корчмар, хоч сам не кутив. Коли батько починав збиратися додому, Бень просив посидіти ще, бо ось-ось має над'їхати Рефуль із Звенигородки, він приїде з дванадцятьма музикантами, і тут буде такий «маюфес»⁷, що всіх накриє курява. «Та я й так бачу, які тут маюфеси крешуть», — казав батько, показуючи на встелену соняшниковим лушпинням долівку з глибокими виямками від закаблуків.

Чи міг тоді бідолашний Бень передбачити, який «маюфес» влаштують йому червоні головорізи?

Опираючись на сучкуватий костур, Чорновус шкутильгав безлюдною вулицею до базару (хоч давно зрозумів, що базару сьогодні не буде, — люди сиділи по хатах), поглядав спідлоба туди-сюди, поки й побачив розгромлену оранду. Чорні діри вибитих вікон, навіть рами потрошені, двері зірвані із завісів, під облупленими стінами — бите скло, черепки, розвіяне пір'я... Невдовзі він угледів і Бенья — на шибениці серед повішених

---

⁷ Маюфес — жидівський танець.

перед базаром упізнав його по рудій борідці та горбатій спині, яку не випростав навіть тягар смерті.

Чорновус пошкандибав у бік млина, і тут на греблі його перестрів кінний роз'їзд.

— Куда, старче, путь держіш? — спитав вухатий москаль, такий п'янющий, що однією рукою тримався за повід, а другою вчепився у гриву коня.

— Іду на багатіє сьола.

— А не скажеш, где здесь весьолие дєвкі живут?

— Я человек не здешній.

— А випіть хошь?

— Не, мне би покушать.

— Тагда держі, — вухатий дістав із кишені штанів цукерку. — Паабєдаєш!

Він зайшовся таким божевільним реготом, що ледве не випав із сідла.

Це була м'ятна «кумхвета» із Беневої корчми.

Зате щедрим виявився Гризло. Того вечора він подарував Чорновусові рушницю Манліхера, кольта, дві «кукурудзи», а насамкінець підвів коня-дончака, на якому грав кожен м'яз.

— Не знаю, як він і зветься, — сказав, ніби виправдовуючись, Гризло. — Позичив в одного рогатого, та забув спитати ім'я. Ет, нехай буде хоч і Мудей, аби добре носив.

— А хто такий Мудей? — схвильовано спитав Чорновус, беручи коня за вуздечку.

Гризло знизав плечима.

— Хто його знає. Мудей, та й усе. На ось, візьми ще нагайку.

Кінь був гінкий, довгоногий — отаман знав, для чийого зросту його підбирав. Чорновус не міг вгамувати тремтіння в руках, коли мацав себе по кишенях. Нарешті знайшов цукерку, розгорнув, підніс на долоні коневі.

Від дотику шовкових губ лоскіт пробіг аж у грудях. Серце його заспівало. Він притулився лицем до шиї коня і не бачив, як засвіпилися очі у Гризла.

Операцію розпочали о четвертій ночі, коли п'яна москальня захропла найміцнішим сном. Спершу тихо, без писку, вкоськали застави, прибрали стійки біля школи та цукроварні, а потім ударили з усіх сил. Москалі вискакували з дверей та вікон у самій близьні, спросоння тікали навпрошки хто куди бачив, миготіли кальсонами через тини, перелази, городи, садки. Але ж якою доброю мішенню були ті кальсони вночі! І як злагоджено стукотіли «максими» та «люйси», як весело репалася «кукурудза», як тонко й заливисто тьохкали кулі! Злякано іржали коні, багато їх уже без вершників тупотіли темними вуличками, збиваючи з ніг своїх і чужих. Зойки, стогони,

прокльони, брудна московська лайка злилися в суцільний лемент, що дражливо пах ворожою кров'ю.

Коли трохи розвиднилося, вони побачили, якого чосу завдали москалям. Містечко було всіяне трупами, що, розпластані й покоцюрблені, валялися в пилюзі, в бур'янах, попідтинню, на городах, левадах. Один неборака звисав із плоту в таких загіджених кальсонах, що бридко було дивитися, інший десь по дорозі загубив свою голову (видно, наткнувся на шаблю) й захолов у калюжі смолянистої крові, ще один лежав на купі гною з випущеними кишками.

Чорновусові сподобалося, як його новий товариш Мудей спокійно переступає ворожі трупи — тривожно фокнув тільки тоді, коли вгледів перед собою вбитого коня. Обминув його, відвернувши голову, й далі пішов твердим, пружним кроком.

Попрацювали вони, як добрі молотники, але Гризлові було мало.

— Хлопці, це ще не все! — кричав він, змахуючи кров із розбитої брови. — Їх багацько розбіглося по куцах! Виловімо всіх до одного. Чуєте? Всіх!

Та козаків не треба було підганяти. Розгарячілі від бою, збуджені запахом чужинської крові, вони розсипалися полем, балками,

перелісками, заглядаючи в кожну шпарину. Як не тут, то там виринав Гризло, і над полем розлягався його радісний крик:

— Усіх до одного! Чуєте, хлопці?

Правий вус отамана, почервонівши від крові, що стікала з брови, опустився вниз, але молодецтво так само вигравало на його розпашілому виду. Чорновус аж рота розкрив, коли Гризло витяг з кущів зіщуленого москаля і так рубонув його навхрест, що голова відлетіла разом з плечем та рукою.

«Добре, батьку!» — крикнув йому Чорновус, завертаючи коня у виярок, порослий низькими кущами ожини. Він уже спустився вниз, як раптом Мудей зупинився і сторожко поворушив вухами. Чорновус шарпнув за повід, цмокнув, та кінь тільки мотнув головою і подивився у бік вузького рівчака. Саме туди він пішов охоче.

У рівчаку причаїлося двоє. Чорновус одразу впізнав вухатого москаля, який учора тицьнув йому для насмішки «кумхвету», а біля нього трусилася напівгола дівка. Ряба з лиця, зате тілиста, повногуба й така гаряча, аж парувало з неї.

Ти ба, стерво вухате, — під ним земля западається, а воно ще й курву за собою тягне. Що ж вона собі думала, ця телиця намахана? Чорновус так і спитав, зводячи кольта:

— Що ж ти собі думала, коли тікала з оцим

вуханем?

— Він мене силою поволік.

— Неправда, ана сказала, що любіт мене, і сама пабежала, — зацокотів зубами вухатий. — Не стреляй, ми с неї паженімся і уедем в Пензу.

— Поїдеш, — сказав Чорновус. — Тільки далі. Спасіба тебе, радійий, за канфетку.

Кольт підстрибнув у руці, але куля пішла бездоганно — якраз у те місце на лобі, де дідько припечатує москалям зірки.

— А ти, шльондро, йди сюди і задирай спідницю, — наказав Чорновус. — Всиплю тобі по сраці, щоб пам'ятала.

Дівуля вилізла з рівчака, підійшла до нього й, нагнувшись, слухняно задерла спідницю, під якою свігалося голе-голісіньке тіло.

Він замахнувся нагайкою, та Мудей зненацька зірвався й помчав угору — мабуть, подумав, що вершник підняв трійчатку на нього. Чорновус зупинив коня й озирнувся на дівку, яку все-таки мусив полоскотати нагайкою. І тут він розсміявся глухим, розкотистим сміхом. Хвойда блискала п'ятами вже по той бік виярка — пригнувшись мало не до землі, вона, як вепр, розсікала ожинові зарості, аж галуззя летіло над нею.

Слава про перемогу повстанців у Мокрій Калигірці миттю облетіла довколишні села. До Гризла почали сходитися селяни зі всієї

Звенигородщини. Несли зброю, харчі, приводили коней. Отаман хотів наставити Чорновуса начальником штабу, та згодом усе повернулось інакше. Партизанити краще малим загonom: зручніше маневрувати, переховуватися, уникати переслідувань, та й харчуватися легше. Що більше прибувало людей, то все це давалося тяжче і тяжче. Гризло вирішив розділити свій кіш на два загони — з одним Чорновус відійде до Лебедина. А як буде треба, зйдуться до купи і ще разом підуть на Київ.

Коли Чорновус формував свій відділ, до нього попросився нічний одчайдух Вовкулака. Гризло не образився.

— Так — то й так, — погодився він. — Жаль мені розлучатися з таким козарлюгою, але для початку це тобі буде добра підмога.

Отаман трішки спохмурнів, та потім загадкова усмішка заграла в його закручених вусах.

— А знаєш, чого Вовкулака пішов до лісу?

— Ну, як чого... — не зрозумів Чорновус.

— Начитався Шевченка. Я часто питаюся у новачків: чого ти до мене прийшов? І чую: в того москалі хату спалили, того пограбували, у того дівчину звалтували... У нас завсїгди так було — поки заброда не залле сала за шкуру, ми нічирк. А цей мені каже: прочитав «Кобзаря». Ти таке чув коли-небудь? Щоб чоловік прочитав Шевченка і став «бандитом»? От де сила! Це я до того, аби ти

знав, що треба часом почитати козакам уголос. Краще за всяку мушпру.

І ще одну пораду дав Гризло: якщо Чорновус ступив на повстанську стежку, то мусить узяти нове ім'я, інакше москалі помстяться на його родині. Він, Гризло, цього не зробив, бо на Звенигородщині його знають усі як кошового Вільного козацтва. Кожен сірко вам скаже, хто такий Гризло і з ким він б'ється.

Був жовтень 1920-го. Стояло бабине літо. У повітрі ясотіло павутиння.

Чорновус поглянув у синє-синюще небо. І побачив на вершечку граба великого хижого птаха, такого чорного, аж синій відлиск пробігав по ньому.

— Чорний Ворон, — сказав він. — Як почуєш, батьку, щось про Чорного Ворона — то буду я.

Розділ третій

1

Увечері після заходу сонця Ганнуся низько запнулася хусткою, щоб менше хто її впізнавав, як зустріне когось, нап'яла стару свиту, взула розтоптані чоботи — бабуся та й годі, — зрихтувала до кошика трохи харчів — шматок сала,

хліба, кілька варених картоплин, навіть горнятко борщу. В останню мить ще згадала за свічку, взяла сірники й вирушила до Високої Греблі. Те, що хтось покликав її саме туди, гріло в Ганнусі надію побачити Веремія, бо то було їхнє місце .

Урочище Висока Гребля лежало верст за три від села, там, на пагорбі, стояв вітряк Веремієвого дядька Трохима, котрий теж подався до лісу. Щось манливе було в тому вітрякові — він притягував Ганнусю ще дівчиною, вона часто бігала туди послухати вітер у крилах, подивитися, як обертається величезний камінь і сиплеться з рукава пахуче борошно. Ганнуса бачила, як велике колесо крутить триб із дерев'яними зубами, від чого все тут двигтіло й ходило ходором, але ніяк не могла собі пояснити, чому воно крутиться і виграє в раменах таємничим голосом вітру. А одного разу вона там таке уздріла, що — матінко рідна! — хтось живий приліпився до крила й кружеляв по колу, опинявся на самім вершечку вниз головою, а потім злився з раменами і став невидимим у шумовинні вітру. Дядько Трохим злякався, потяг за мотузку гальмо й зупинив млина.

Ганнуса впізнала того шибайголову, який змагався з вітром, — то був Ярко, найдужчий у селі парубчисько, що жив біля Кривого Узвозу. Про нього що завгодно можна було почути, казали, що він розгинав руками підкови, кулаком забивав у

землю кілки, міг подовгу стояти на голові, вигинатися колесом і котитися куди йому треба, а то якось підліз під бугая, взяв того за передні ноги й підняв над землею. Бугай так перелякався, що потім, люди казали, сахався навіть корів. Але то пусте, ось де небачене диво — хлопець став вітром, розчинився у ньому, став вихором, веремією, бо, видно ж, не дарма він і звався Ярком, по-дорослому — Веремієм.

Похитуючись, він зійшов на землю з крила вітряка, довго дивився стуманілим поглядом на Ганнусю, потім ні сіло ні впало спитав:

— Хочеш теплого борошна?

— Хочу.

І вона їла тепле просяне борошно прямо з його руки, як лоша.

— А хочеш — підемо вниз на берег і нап'ємося з джерела?

— Хочу.

І вона пила воду з його пригорщі.

— А хочеш покружляти отак зі мною?

— Хочу...

Того ж вечора вона злилася з вітром, їй було зовсім не боляче, тільки солодкий страх пронизував тіло, як на гойдалці понад безоднею, коли душа стискається в макове зерня.

Ярко пообіцяв, що коли вони поберуться й стануть на ноги, то відкупить у дядька Трохима

цього млина. Але невдовзі Ярка постригли в солдати. Повернувся він через довгих шість років, бо після німецького фронту ще воював у кінно-гарматному дивізіоні Армії УНР під командою полковника Алмазова. Коли в листопаді двадцятого петлюрівці відходили за Збруч, Ярко вирішив пробиратися додому: краще пропасти, ніж йти з ганьбою на чужину. Він повернувся цілий-цілісінький, з одним невеличким шрамом, та й то у такому місці, що його могла побачити тільки Ганнуся. «Боже! — сплеснула вона в долоні, коли вгледіла вперше. — А якби...» — «Я б тоді застрелився, — сказав Ярко. — Прямо з гармати».

Вони одружилися, взялися будувати нову хату, вже й верх викинули, та прийшли денікінці й усе пустили за димом. Тоді Ярко подався до лісу. «Я недалеко, не плач, — сказав він Ганнусі. — Буду навідуватись».

Невдовзі всі почули про отамана Веремія. Отаман-віпер. Сьогодні він у Гунському лісі, а взавтра вже на станції Фундукліївка перевіряє документи в більшовицьких комісарів чи десь під Златополем товче продзагін, який виїхав дерти «развійорстку»⁸.

---

⁸ Прозрозверстка — непосильний податок, яким радянська влада обкладала українських селян і забирала його силоміць.

Додому навідувався зрідка. Одного разу прийшов уночі з чужим, схожим на сову чоловіком, який мав ширшу, ніж довшу, голову й закандзюбленого носа. «Не бійся, Ганнусю, це Чорт, — сказав Веремій. — Гарний хлопець, то він тільки зверху такий набурмосений». Чорт спробував усміхнутися, проте став ще страшнішим. Повечерявши, він пішов надвір вартувати отаманову ніч. Це було чотири місяці тому, вони любилися довго й жадібно, після того вона завагітніла і прийняла це як Божу ласку. Шкода було, що минуло стільки часу, а про це досі не знав Веремій.

Біля Високої Греблі Ганнуса підіймалася до вітряка, що похмуро маячів на пагорбі, і за кожним кроком відчувала дедалі гострішу тривогу. Що там? — чи не ждуть її часом оті, в шкуратянках, що приїжджали бричкою, а тепер вирішили посміятися з неї, поглумитися, заодно й довідатись, чи знає вона про смерть чоловіка. Якби знала, то не прийшла б...

Вітряк стояв холодний, закостенілий, давно вже тут не молосося, замок із дверей було зірвано, крила скидалися на перекошений хрест.

Ганнуса зійшла на приступку, яка так заскрипіла, що в неї похололо всередині. Якби тут був Веремій, він би побачив її ще здалеку навіть крізь щілину й, певна річ, обізвався б, не ждав, поки

в неї вискочить серце. Не думає ж він, що це якась бабуся приблукала сюди. «Його там немає, — міркувала собі Ганнуся, — але хто ж тобі, голубко, сказав, що це він тебе повинен тут ждати, а не ти його. Заходь, заглянь у вігряк, не бійся. Якщо тебе хтось чужий пантрує, то вже не втечеш».

Вона піднялася рипучими приступцями до дверей, насилу їх відчинила — протяжний скрегіт дернув по душі, і холодний протяг ввійшов із темної пустки, пропахлої мишами та пташиним послідом.

Схоже, тут нікого не було. Ні своїх, ні, слава Богу, чужих.

А якщо Веремій лишив у млині який знак, то як вона це побачить?

Ганнуся боязко поставила кошика, навпомацки знайшла в ньому свічку, дістала сірники, та тільки-но засвітила вогонь, як у піддашші щось залопотіло, забилося, вона вся стислася, не дихала, поки нарешті здогадалася, що то прокинулися від світла чи кажани, чи сови. Пересилуючи страх, глянула вгору й побачила двійко горлиць, що смирененько сиділи на жорнах із приплющеними очима.

Ганнуся погасила свічку, взяла кошика й вийшла надвір, де було не так лячно, як у млині. Їй нічого не лишалося, як ждати. Може, Веремій ще надійде, а може, його по дорозі щось насторожило чи сполохало. Ганнуся до болю в очах вглядалася в

темряву, вслухалася в ніч, поки зрозуміла, що його не буде.

Повагавшись, зав'язала в білу шматину краєць хліба та кілька вже холодних барабоць, потім знов заглянула до млина, поклала той вузлик за поріг. Причинила важезні двері, що знов завищали іржавими завісами, й пішла. Пішла, так і не помітивши тут ще одного птаха, який примостився на крилі вітряка. Це був чорний ворон. Він дивився услід Ганнусі і, хоч був сліпий на одне око, бачив усе, що його цікавило. Зараз ворон якось так чудно ворухнув шиєю і крильми, наче «знижав плечима».

2

Ніщо так не придушує чоловіка, як безнадія.

Уперше вона заглянула нам в очі восени двадцятого року після замирення поляків із росіянами. Українська армія, яку ми так виглядали і з якою збиралися вимести москаля з рідного краю, перейшла Збруч, де поляки, колишні наші союзники, кинули її в табори з повним завішенням зброї. Але ми цього ще не знали. Не відали всієї правди. Нас годували легендами, а потім дехто з нас і сам почав їх вигадувати. Так було легше. Я ж вірив лише в одну легенду — ту, яку ми залишимо по собі нащадкам. Що довше протримаємося проти

окупанта, то більша надія на майбутні сходи нашої боротьби. А якщо зараз складемо зброю — то це вже на віки вічні.

Якби ми знали правду про нашу армію, уряд, про розгубленість наших головних провідників, то могли б і самі все повернути інакше. Могли зібратися до купи й піти на Київ. Та бракувало нам гетьмана, який придушив би анархію і самоправство. Бодай такого, як Василь Чучупака, — терпіти не міг балакунів, котрі мали язика довші за шаблю. Ніколи не забуду, як на гамірній нараді в монастирі він грюкнув об стіл рукояття бельгійського бравнінга — й залягла така тиша, що чути було, як у старому сволоку ворухнуться шашіль. Любив порядок, послух і добрий тютюн. У кімнаті ігумені, де Василь розмістив свій штаб, плавав дим дорогих цигарок, на столі перед ним лежала червона коробка «Сamel» з одnogорбим синім верблюдом, і всім було зрозуміло, що отаман Холодного Яру недавно потрусив ешелон із денікінцями.

Можна, можна було йти на Київ, якби не сліпа віра в повернення нашої армії. У вересні двадцятого, коли в Мошнах зібралися три курені холоднорців (уже під проводом Деркача), коли надійшла Степова дивізія Костя Блакитного, підоспіли загони Лютого, Голого, Мамає — нас лише в цій місцині налічувалося тридцять тисяч, а

скільки ж було по всій Україні!

Ну, добре, зійшлися, а чим закінчилося?

Узяли Черкаси, переповнені червоними з їхніми бронепотягами, мігрельезами Гочкіса й далекобійними гарматами (з Дніпра навіть гатили бронеплави), розтрощили москалів упень, хоча й не одному нашому коневі хвоста відірвало, потім набрали солі, мила, сірників, тютюну і розійшлися по своїх кутках замість того, щоб йти далі. Е, що тепер казати! Пізно про це говорити й думати. Правильно тоді сказав Трохим Голий, коли ми стали перекурити при дорозі: «Мій вояка — сіра селянська кобила: хоче — везе, хоче — ні. Набрали дядьки доброго краму, то вже рвуться додому жінок порадувать. Вони, бач, звикли більше коло своїх стріх воювати. А то б...» — Голий замріяно поглянув у небо й побачив на телеграфному стовпі два необірваних дроти. Миттю дістав мавзера: бах-бах — і дроти повисли, а Трохим так, ніби це йому було завиграшки (таки любив отаман позадаватися), дмухнув у дуло мавзера й гукнув до своїх козаків: «Заводь нашу!»

І поїхали голівці на городищенські насиджені гнізда, затягнувши улюблену пісню:

Ой, наїхали хлопці, еге-гей,
Ой, із України.

Та попускали коней, еге-гей,

Ой, та по долині...

Співали так, наче Україною було насамперед їхнє Городище та довколишні села біля нього, а вони оце заїхали в дикі поля, налетіли в черкаські краї погуляти та й попускали тут своїх коней пастися.

Але то був час, коли здавалося, що все ще попереду. Той час минув, настала година примарних сподівань, одчаю і неймовірної втоми.

Іноді з-за кордону ні-ні та й з'являлися посланці, які присягалися, що там, за Збручем, збирається на силі й формується нова наша армія, що незабаром пролунає загальне гасло — сигнал до всеукраїнського повстання. Це вони так підтримували наш дух.

Проте надія на перемогу танула, а нашої армії не було й не було. Думаю, що, якби не чорна безвихідь, мало хто з повстанців заломився б, пішов на амністію, зрадив ліс. Нерви більше не витримували. І в мене вони теж були не залізні. Я вже терпіти не міг закордонних емісарів, котрі приходили нас підбадьорювати, готовий був розстрілювати їх як провокаторів. Навесні двадцять першого ще один такий розумака прибився до нас, випоров з підкладки полотнянку⁹, яка свідчила, що

---

⁹ Полотнянка — документ, посвідка на полотні.

він є представником повстанського штабу Юрка Тютюнника в Польщі.

— Улітку все розпочнеться, — казав він. — Українці в польських таборах уже отримали зброю, з нетерпінням ждуть головного наказу. В серпні над Україною кружлятимуть літаки, робитимуть мертві петлі, і то буде гасло — сигнал до початку загального повстання. — Він підняв угору пальчика й притишив голос, ніби виказував бозна-яку таємницю: — Будьте уважні, запам'ятайте: літаки робитимуть мертві петлі.

— Слухайте, ви! — перебив я його. — Ваші байки й підбавьорки нам не потрібні. Ми вже три роки воюємо без вашої допомоги і, слава Богу, тримаємося. А якщо ви такий одукований¹⁰, то їдьте повчати когось іншого. Інакше я вас арештую!

— Та як ви так можете, пане отамане? Ви ж сієте серед повстанців зневіру!

— Зате я ніколи їм не брешу.

— Я вже був і в отамана Загороднього, і в Голика-Залізняка, і в Гупала... Усі вони вислухали мене з розумінням... — і далі плів нісенітницю емісар.

— Ви їх своїми брехнями заведете під дурного хату. А мене — ні. Ідіть звідси, бо я вам покажу, що таке мертва петля. Он на тому дубі.

---

¹⁰ Одукований — освічений.

Я його випхав з нашого табору, як паршиву вівцю. Потім трохи жалкував: може, погарячився? Яка ж то тяжка річ — не вірити обіцянкам, якщо вони збігаються з твоїми сподіваннями.

3

«Бандой Черного Ворона совершен дерзкий налет на Лебединский сахзавод, где во время агитационного культурного мероприятия в клубе завода бандиты устроили националистический шабаш. При этом они произвели кровавую расправу над ответственными советскими работниками, вследствие которой есть много убитых и раненых.

Бандиты также забрали с завода около 100 литров спирта, двести пятьдесят миллионов советских рублей из кассы. Трудность их поимки состоит в том, что активное ядро банды Холодного Яра расплывается на мелкие группы с целью ускользновения из под удара охвативших его со всех сторон частей 74 бригады, 467 и 68 полков. Пользуясь густотой леса и чрезвычайной пересеченностью местности, бандиты вновь активно группируются вне холодноярских лесных массивов шайками по 40–80 человек, а потом при первой необходимости собираются в более крупные

отряды.

Губинформатор Антропов».

***(З інформаційного зведення
Кременчуцької губчека від 28 серпня
1921 року.)***

...Подих йому перехопив запах понтійської азалії, кадила духмяного і дикої орхідеї. Якась дивна чортівня вийшла з ним сеї ночі, та не знати, де в неї хвіст. Євдося... Дося — дві відьми раптом з'єдналися в одну, бо це ж одне й те саме ім'я, — лиш тепер подумав собі Чорний Ворон, коли за Досею вже й смуга лягла. Дві чортиці. Одна старша, друга молодша, й ось ця старша позичила у молодшої ніченьку золоту, чи, може, молодша випросила у старшої чарів на одну ніч, бо чого б це Дося опинилася аж біля Ірдинських боліт?

Ворона приніс сюди Мудей після того, як його потовкло біля Старосілля, та якби ж тільки його одного. Сам бачив, як упав підкошений кулеметною чергою Маковій, потім Їжак, за ним Добривечір... Після гранатного вибуху полетів-покотився з коня Вовкулака, та швидко схопився на ноги, підбіг до вбитого коня, впав на коліна. Видно, був контужений, бо щось кричав, заїкаючись і, вже не відаючи, що робить, намагався зняти з убитого коня сідло. «Покинь! — гукнув йому Ворон. — Покинь і — за мною!» — та Вовкулака його не чув — чи

оглух від вибуху, чи геть знетямився, бо й далі розсупонював сідло. Ворон розвернув Мудея, кинувся до Вовкулаки, і тут його спершу вдарило в ногу, потім пропекло наскрізь, шарпнуло зсередини, в очах спалахнули свічки. Він завалився на шию коня, чіпляючись за його гриву, й уже нічого не бачив, та ще якийсь час крізь темряву чув, як стугоняють копита, тільки не міг збагнути, чи то вони крешуть під ним, чи по ньому...

Очі розплющив у лісі. Лежав горілиць на землі, тупий загуслий біль підказував, що він ще живий, проте звестись на ноги не міг. І тоді Мудей зігнувся в колінах, опустився й ліг біля нього.

А все починалося так весело! Невеликим загоном, тридцять п'ять козаків, вони майже парадом зайшли в Капіганівку. Всі як один були перевдягнуті в будьонівське манаття, а Вовкулака їхав попереду ще й з червоним прапором. Треба було бачити цю самовдоволену пику з вишкіреними зубами. І як йому пасував червоний прапор! Вовкулака не випускав його з рук навіть тоді, коли шаблею шаткував москалів, що охороняли в Капіганівці зсипний пункт¹¹. Вони теж зустріли їх весело, хоча трохи й розгублено:

— Какой празнік, ребята? Пачему нікто не

---

¹¹ Зсипний пункт — місце, приміщення, де збирали забране в селян зерно.

предупреділ?

— Первое мая! — сказав Вовкулака.

— Да какой к чьорту май, осень на дваре!

— Ну, тоді празнік октябрия, — городив своє Вовкулака.

— Вот чудак, ешо далеко да актября.

— То у вас далеко, — сказав Вовкулака. — А в нас він уже четвертий рік тягнеться, і краю не видно.

Він так себе розпалив тими червоними святами, що вже не витримав, — не чекаючи отаманового сигналу, висмикнув шаблю, махнув раз, другий, хлопці йому підмогли, й шестеро охоронців зсипного пункту лягли трупом, навіть не писнувши. Один, щоправда, якось таки прослизнув поміж оглашеними «будьонівцями» й кинув ноги на плечі.

І тут Вовкулака подивував Чорного Ворона ще одним хистом: не довго думаючи, він замахнувся держакон прапора й запустив його, наче списа, навздогін утікачеві. Древко полетіло, як змій, тягнуци за собою червоного хвоста, і влучило бідоласі прямо в потилицю. Він ткнувся носом у куряву, придурился, що мертвий, але Вовкулака оживив його кінчиком шаблі, примусив підвестися, а потім ще й наказав обтрусити виваляного в пилюці прапора. Лише після цього він спровадив нещасного туди, де немає ні свят, ні буднів, ніяких

тобі прапорів, а тільки вічний спокій і благодать.

— Ти часом не служив у донському війську? — спитав Ворон у Вовкулаки.

— А то чого б?

— Донці спритно воюють піками.

— Проти кого? — спитав Вовкулака.

— Проти нас, звісно.

— Ні, не служив. А що там воювати тою пікою? І дикун зможе, — показав Вовкулака ікла, й Ворон здогадався, що він сміється.

У Капітанівці вони ще запалили волосний виконком, перед тим забравши в його голови «громадський податок» — сто десять мільйонів советських рублів, сто вісімнадцять рублів сріблом та п'ять золотом. По дорозі заодно підпалили ще комнезам, спровадивши його голову до небесної канцелярії, й оскільки диму вже було забагато, подалися чимдалі від гріха аж на Старосілля.

Далі теж усе відбувалося весело, а подекуди й зовсім кумедно. Уже верст через десять наші «будьонівці» наштовхнулися на кінний відділ міліції, який нишпорив на дорогах спільно з летючим загonom ББ. Червоний прапор тут краще було згорнути й сховатися, тож вони почали відходити вбік — до хутора Заяча Балка. Але ворог зрозумів, що тут щось нечисте, здійняв стрілянину й почав їх переслідувати, поки загін Чорного Ворона не потрапив з вогню у полум'я. З іншого

боку на них сунули відразу два ескадрони кавалерійського полку. Оскільки позаду пер летючий загін, то їм не залишалось нічого іншого, як швиденько прослизнути до хутора, що ховався у вибалку.

І тут почалося найцікавіше! Смівці кавполку, побачивши, що до хутора втікають будьонівці, а слідом за ними женеться якась банда, з криками «ура» рвонули в атаку на переслідувачів. Їх зупинив кулеметний вогонь летючого загону. Кавалеристи спішилися і з коліна відкрили стрільбу по своїх. Так «радіміє» воювали між собою хвилин зо п'ять, поки нарешті дотумкали, що тут щось не те. Порозумівшись, вони з потрійною люттю кинулися наздоганяти козаків, які тим часом теж упіймали гаву. Замість того щоб тікати чимдуж до лісу, хлопці повітріщали очі на цю комедію, ждали, поки червоні перетовчуть одне одного, а тоді вже й самим накинутися на те, що зостанеться. Вовкулака навіть приготувався розгорнути прапора, щоб було веселіше — атака з червоним прапором під вигуки «Слава!» могла налякати й самого люципера.

Та москалі вже перегрупувалися і, розділившись навпіл, пішли в обхід балки підковою. Поки загін Ворона вихопився нагору, червона кавалерія мчала вже за якихось двісті кроків. Приймати бій, що його нав'язує ворог, та ще й у відкритому полі — не партизанське то діло.

Козаки нападали знаскоку неждано-негадано, їхньою козирною картою була несподіванка.

Розсипавшись полем, щоб уникнути прицільного обстрілу, вони помчали до лісу, який виднівся удалині чорною смугою. Але коні втомилися, загібали ногами, надсадно хропіли. Чорна смуга ставала виразнішою, ліс ближчав, однак ворог уже сопів у спину. Відстрілювалися з револьверів поспіхом, навмання, хоча Воронові вдалося зняти з коней двох найпрудкіших кавалеристів.

Застрочив ручний кулемет, скинув угору руками й покотився на землю Маковій. По обидва боки від Ворона дибки стала трава. Кулі вже не свистіли, а фуркали — то полетіли горезвісні «дум-дум», які, влучаючи в жертву, не залишали їй жодного шансу.

Упав кінь Їжака, той заліг, поклав на коня карабін — пах-пах, і затих. За ним вилетів із сідла Добривечір, нога застрягла в стремені, зляканий жеребець волочив його по землі.

Вовкулака вже попід лісом сам розвернув свого румака їм назустріч.

«Тіка-а-ай, я заступлю!» — крикнув до Ворона, високо, майже на повен зріст, піднявся в стременах і пожбурих гранату — одну, другу. Зі скаженим іржанням здибилися передні скакуни, скидаючи з себе вершників, а коні, що мчали за

ними, закрутилися, замісили ногами на місці. Тоді котрийсь із кавалеристів відповів Вовкулаці тим самим — граната, зашкварчавши в повітрі, розірвалася під його рукавом. Кінь упав, перекинувся набік і, дригаючи ногами, почав битися головою об землю. А контужений Вовкулака замість того, щоб тікати до лісу, заходився знімати сідло...

Тепер важко сказати, чи його зарубали на місці, чи захопили живим, щоб замордувати на допитах. Перед очима у Ворона і зараз стояло це майже потворне і таке свояче лице, схоже на страхітливую маску — ошцрене, з червоними голими повіками і лисими бровами, які Вовкулака обсмалював біля нічних багать. Якщо вночі не було роботи, він понад усе любив посидіти коло вогнища, подмухати в нього, поки не спалить вії і брови, не наковтається диму до глибокого кашлю. Може, від того вогню лице його було задубіле й червоне, як мідний казан, одначе Вовкулака не проміняв би свою фізіюномію ні на чию іншу. На декого вона справляла куди більше враження, ніж бомба в його руці. Особливо, коли Вовкулака виходив на сцену...

Тоді вони робили трус на Лебединській цукроварні — вийшов такий водевіль, що сам дідько позаздрив би. Ще за тиждень вістовий приніс поголоску: наступної суботи у клубі

цукрового заводу збереться чи не вся повітова верхівка, приїде начальство зі Шполи, Звенигородки, Кальниболота, щоб відгуляти свято врожаю. Це вони виконали місячний план заготівлі хліба, здерши серпневу «развйорстку». Буде концерт, місцевий аматорський гурток навіть готує виставу «Шельменко-денщик», після чого, звичайно, гряне бенкет.

Ворон відчув, як у нього замлоїло під «ложечкою» — так було завжди, коли передчуття віщувало цікаву роботу. Він любив гучні бенкети і також готувався до них на совість. Цього разу насамперед постановив не робити ближчими днями ніяких випадів, зачaitися у Лебединському лісі аж до суботи. Тільки нічні звідуні ходили на вивідки, серед них, певна річ, і Вовкулака, який, крім важливих вістей, десь роздобув ще й книжечку Квітки-Основ'яненка. Тепер він подовгу сидів з тою книжечкою біля нічного багаття, жадібно щось там вичитував, наче то був детальний план їхнього нападу на Лебединську цукроварню. Після того читання Вовкулаці щось зробилося з мовою, наче йому язика на другий бік повернуло, бо вже суботнього ранку він промовляв до Ворона:

— Я, ваше високоблагородіє, Шельменко-денщик, будучи сказати, не люблю неправди опущ хрїну, правдою живу на свігі і, будучи, усім її у вічі так і сиплю, мов піском.

— Та сип уже, — засміявся Ворон.

— Так отож. Істинно глаголю вам, ваше високоблагородіє, тее-то будучи, що не треба було нам тую машину загранишну палити, оце б зараз, будучи, і підкотили б на ній до клубу, яко проверочна чрезвичайка. Та позаяк писаніє глаголить, що паленого не воскресиш, то поїдемо, ваше високоблагородіє, на фаєтоні. Хтось, будучи, верхи поїде, а ми, кілька душ, із кучером покотимо на фаєтоні, щоб декому в носі закрутило.

У них справді була припасена для такого діла ресорна бричка з відкидним верхом, на якій їздив покійний смілянський начміл ¹² Косовороткін. Начміла вони, перестрівши в Балаклеї, чемно спровадили їсти землю, а фаєтончика, бач, зберегли. Напинало на ньому було дуже доречним, бо ще зранку почало супитися на дощ, і вони навіть стали переживати за червоне начальство, аби негода не зірвала їм свято. Щодо самої операції, то воно з дощем, напевно, ще ліпше, сотня охорони заводу, змішана з москалів і китайців, може нализатися ще до полудня (спирту на цукроварні — втопитися можна), тоді з ними легше буде балакати. Ворон вирішив, що для такої балачки вистачить двох десятків козаків, аби менше привертати увагу на під'їзді до Лебедина, та й тих треба розбити на

---

¹² Начміл — начальник міліції.

невеличкі групи й запустити з різних боків.

До полудня, коли мали розпочатися врочистості, набрякле хмарами небо вже погуркувало передгроззям, однак крізь браму цукроварні раз у раз проїздили брички, бідарки, підводи, верхівці й зупинялися на подвір'ї ближче до клубу, де їх зустрічав мідним ревом оркестр. Добре наобідані гості (бо де ще та святкова вечерея!) — червонопикі, масні, розпашілі, в парадних френчах, рипучих чоботях і портупях, — лінькувато-весело козиряли один одному, ручкалися, щось там собі погукували для годиться й повагом сходили на ганок. Тут, біля дверей, стояло двоє червоноармійців у білих кігелях, вони перевіряли документи, а перед деякими начальниками тільки витягувалися у струну й віддавали «честь».

Зала була просторою, вони розвалькуватого всідалися кому де належало, бо всяк і скрізь знав своє місце — кому ближче до сцени, а хтось, може, й середульшого ряду ще не доскочив. Ось так, без штовханини і метушні, гості заповнили залу вщерт, познімали кашкети й заходилися обмахувати ними спігнілі обличчя — тут і так варило перед грозою, а ще ж нахекали такими випарами, що мухи падали на льоту.

Начальник Звенигородської повітової ЧК Сеня Кацман — симпатичний молодик, тільки

сухоребрый і косенький на одне око, — сидючи в першому ряду, теж обливався потом, але не знімав ні кашкета, ні шкірянку, бо, казали, аматорським драматичним гуртком заправляє така кралечка (вона й сама гратиме в п'єсі), що мусиш триматися форсу.

По праву руку від Сені Кацмана сидів дїжкуватий начальник упродкому 13 Сиром'ятніков, із пащеки якого тхнуло, як із жомової ями, а лівобіч крутив на всі боки качиною головою начальник ревкому Долбоносов. У нього й справді був ніс-долото, плескатий і довгий, як у качура.

Біля Долбоносова сидів, високо закинувши ногу на ногу й помахуючи носакон хромового чобота, воєнком Красуцький, добродушний хитрий хохол, чепурний та наодеколонений, як і всі потайні п'яниці. Сеня Кацман, по правді сказати, глибоко в душі зневажав і Сиром'ятнікова, і Долбоносова, і Красуцького, які сліпо робили свою роботу, не розуміючи політичного моменту. Це вони, йолопи, придумали сп'яну безхлібне свято врожаю, забравши в хохла усе до зернини. Нічого, надійде час — і Сеня їм пригадає, хто дражнив гусей, компрометуючи владу. А зараз він сидить поміж ними тільки з обов'язку, сподіваючись, що хоч

вистава виправдає його приїзд на це ідіотське збіговисько. Не так сама вистава, як та кралечка, що гратиме сьогодні на сцені.

Ще дужче Сєня зневажав голодранців, які сиділи позаду, — всіх отих комнезамівців, партійців, активістів, котрі були ніким, а хотіли стати всім тільки через те, що, ледацюги, світили голими сраками. Нічого, надійде час — і Сєня поставить до стінки цих крикунів із вічно голодними очима. Спершу їх, потім Красуцького, тоді Долбоносова, за ним Сиром'ятнікова. Ні, навпаки, спершу Сиром'ятнікова, бо від нього так тхне, що Сєню ось-ось виверне.

За активістами і всякою босотою сиділи в останніх рядах, тримаючи між колін гвинтівки, три десятки червоноармійців, — цих нагнали сюди охороняти поважне зібрання. Їм до одного місця і це свято, й вистава, але мусять сидіти на чатах, щоб і комар не влетів до зали. Сєня цих не стрілятиме, такі, як вони, самі стрілятимуть, виконуючи його накази.

А решту всіх до стінки: «Аго-о-онь!!!»

Сєня здригнувся, бо надворі і справді тарахнуло. Починалася гроза.

— А етот клубішко с грамаатводом? — занепокоївся Сиром'ятніков.

— Не боїсь, — скосив на нього око Сєня. — Здесь тебе нічево не гозіт. Ето сама пгігода

пгіветствуєт нас небесним салютом! Пага начінать.

Тим часом до клубу підкотив фаєтон — якраз тоді, коли вдарила блискавка і струсила на землю важкі краплі дощу. З-під напинала вискочило четверо запізнілих, але дуже суворих «начальників», один із них був бородатий, тому охоронець у білому кітелі, що стояв на ганку, попросив пред'явити документи.

— Пшол вон! — гримнув на нього бородань. — Ти что, не відіш — губчека! Щас я лічно проверю, кого ви здесь собралі!

— Но... пазвольте.

— Долой с глаз оба! — сказав бородань таким тоном, що «білі кітельки», вхопивши ноги на плечі, дременули до своєї касарні, де вже також порядкувала всюдисуща «чрезвичайка». Охоронну сотню заводу акуратно роззброювали до з'ясування особливих обставин.

Троє «губчекістів» тихенько зайшли до зали, а четвертий із коридору шмигнув за лаштунки. Може б, на них звернули більше уваги, якби саме тут не зірвалися оплески — публіка вимагала починати.

І все почалося. Розсунулася завіса, на сцені з'явився... солдат ще аж тої давньої-давньої царської армії, у білій безкозирці, білих штанах і синьому мундирі з червоними відлогами.

— Шельменко-денцік, — прокотився шепіт у залі. — Ти сматрі, какой страшний, шельма.

Але страшною в солдата була тільки мармиза. Коли ж він заговорив, то рядами прокотився смішок.

— Я, Шельменко-денщик, будучи сказати, не люблю неправди опущ хрину, правдою живу на світі і, будучи, усім її у вічі так і сиплю, мов піском. А тому, будучи, й глаголю вам так, як книжка пише. Попрошу всіх пред'явить документи!

Шельменко, вишкіривши зуби, зробив до зали такі круглі очі, що всі засміялися. Навіть солдатня, що сиділа в задніх рядах, загіготіла, мов по команді, хоча й не второпала, до чого він хилить, цей ряджений комедіант.

— Я, будучи, не той денщик, що ви собі думаєте, — вів далі навіжений Шельменко. — Я, теє-то, денщик начальника губерньської чека і, будучи з ним в отсій залі, ще раз наказую всім пред'явить документи.

Він примовк і, поки розгублена публіка перезиркувалася між собою, вихопив із кишені «кукурудзу», замахнувся нею і загарчав:

— Всьо оружїє на пол! Клуб окружон і в случає сопротівленія будет забросан гранатами!

Після такої команди всі, хто сидів у залі, шугнули очима на двері, але з місця ніхто й не рипнувся: біля виходу стояло троє невідомих, кожен тримав у одній руці гранату, в другій — револьвер.

— Випалняйте приказ! — гаркнув бородатий, клацнувши безпечником бравнінга.

На якусь мить у клубі спресувалася тиша, потім її сколихнув крик начальника ревкому Долбоносова:

— Прекратіть ідіотські шуткі!

Він схопився на ноги, права рука потяглася до кобури, але тут гримнув постріл — божевільний Шельменко послав кулю із кольта прямісінько в його перенісся. Мрія Сені Кацмана почасти справдилася. Долбоносов шарпнувся, обм'як і важко опустився на своє місце. Його качина голова впала на груди, ніс-долото націлився у підлогу, показуючи, куди сказано було скласти зброю.

— Може, комусь іще не понятно? — повів кольтом по першому ряду юродивий Шельменко.

Сеня Кацман, Сиром'ятніков, Красуцький, а за ними й інша козирна братія, хапливо відстібали кобури разом із пасками, кидали зброю додолу, демонстративно відсуваючи ногами далі від себе.

Червоноармійці в задніх рядах також загрыкали рушницями об підлогу, заважаючи одне одному і брязкаючи дулами, бо довгі трилінійки акуратно не вмещалися біля ніг.

Щоб вони ворушилися швидше, один із контролерів, які пильнували залу, — це був Петрусь Маковій, — підійшов до задніх рядів і так замахнувся гранатою, що москалики в один мент

понагинали голови, затуливши руками вуха, наче боялися не «кукурудзяних» осколків, а тільки оглушливого вибуху.

— Атставіть! — гукнув оглашений Шельменко. — Усім розтулити вуха, бо зараз наш самодіяльний хор виконає славень «Ще не вмерла Україна».

Після хвацького помаху його руки, в якій поблискував кольт, на сцену висипало кільканадцять хористів (вони ж таки, видно з усього, збиралися грати й комедію, бо зодягнуті були, як лицедії, — хто в сурдугі з краваткою-бантом, хто в старорежимному офіцерському строї, хто у драній селянській куцині, одна ж прехороша панночка красувалася в рюшах, оборках й мереживах), так от, ці хористи-лицедії миттю вишикувалися у три рядочки, прибравши щонайсерйознішого вигляду під урочистий момент.

Однак причинний Шельменко й далі загадував свої загаганки:

— Усім, хто є в залі, наказую, будучи, встати і, теє-то, разом із хором по правді співати наш славень! А хто не зможе, не знатиме слів чи ще з якої дурної причини, той буде, звиняйте, розстріляний зараз же.

Після такого попередження публіка стала на ноги, окрім, певна річ, начальника ревкому Долбоносова, якому вже підвивали чорти.

Побачивши, як підвелось начальство, виструнчилися, звісно, й москалики в задніх рядах. Вони і з відтуленими вухами погано тямили, чого від них хоче цей навіжений з вовчим оскалом. Та коли йдеться про розстріл, то й глухий уторопає, що йому кажуть.

Тим часом здуряний Шельменко, повернувшись боком до хору, махнув кольтом, як той капелан диригентською паличкою, і хор ушкварив:

Ще не вмерла Україна,
І слава, і воля,
Ще нам, браття-українці,
Усміхнеться доля.

Стіни розсунулися від того могутнього співу, високо вгору піднялася стеля, і грім за вікном приєднався до хору.

У залі теж співали всі до одного, а хто й не співав, то жваво ворухив губами, виокруглював рота, боячись стулити пельку навіть там, де годилося. Ні, це треба було бачити й чути, як вони дружно співали, як кутуляли щелепами, заговуючи незрозумілі слова, натужно ковтали повітря, аж борлаки їм ходили ходором, ревли, белькотіли, мугикали, мукали, але все те, хоч як це дивно, зливалось в єдину цільну мелодію, в переможну

осанну, від якої мороз гуляв поза спиною. Може, так до ладу все виходило тому, що хор злагодженим багатоголоссям накривав і вирівнював злякане белькотання зали, хоча й тут, поза сценою, дехто співав по-справжньому, вкладаючи в гімн «душу й тіло».

Сеня Кацман пам'ятав із цієї пісні лише перший рядок: «Ще не вмерла...» — зате він знав, що це страшенна крамола, яку треба випікати розпеченим залізом. Та що вдієш, мусив придурюватися, що він також співає, — добре, що стояв у першому ряду зовсім близько до хору, ніхто й не второпає, як воно є насправді, — і Сеня широко роззявляв рота, підкинував собі головою, скидаючи вгору тонкі бровенята, сполохано водив очима, одне з яких було косеньке, та саме воно запримітило, що начальник упродому Сиром'ятніков теж меле губами, а воєнком Красуцький з почуттям виводить кожне слово.

Напрочуд зворушливий вигляд мали голомозі москалики — чудні такі, дрібні, вухаті, наївні, шмаркаті, ну геть тобі діти, вони гули, як жуки, але так натхненно, що можна було заридати від цього видовища. У всіх роти стояли літерою «о», і з оцих о-подібних дірочок, як із дупел чи нір, зринало якесь навдивовижу жалісне гудіння жуків.

Чорний Ворон аж замилювався ними, навіть виникло дурне бажання продовжити їм на

хвилинку-другу життя, хай би ще й затанцювали, адже вони, ці ховрашки, незабаром згинуть, як роса на сонці. Проте він знав і те, що далі зволікати ризиковано, стількох людей не можна довго тримати в покорі навіть під гіпнозом гімну і «кукурудзи». Тому, коли до клубу зайшли ще Сутяга і Козуб, він рішуче махнув бравнігом: пора!

Вовкулака й далі залишався на сцені, продовжував диригувати хором і залом, а Маковій з Колядою почали виводити почесних гостей із клубу. Брали по троє-четверо під варту й конвоювали до комори з цементною підлогою. Надворі реп'явив дощ, гриміло, стіни в коморі були грубі, тому постріли звідти майже не чулися. Так — ніби хто батогом ляскав.

— Невже ви нас г-гастгеляєте? — із тремтячим подивом запитав Сєня, коли його виводили в першій трійці разом із Красуцьким та Сиром'ятніковим. — Це буде вашою великою помилкою. Ви могли б нас обміняти...

— Ну ти, міняйло! — дулом револьвера Коляда штовхнув його між лопатки. — Ти шо, Дзіржінський чи шо! За тебе не дадуть і собачого хвоста.

Зненацька Сєня зірвався й побіг. Зігнувся, запетляв по-заячому, але Коляда не поспішав. Поволі підвів «шгаєра» у витягнутій руці,

прискалив око і, відпустивши втікача ще кроків на п'ять, натиснув на спуск. Якраз у цю мить вдарив грім, заглушивши постріл, Сєня ткнувся лицем у калюжу.

— Громом убило, чи шо, — знизав плечима Коляда. — Мені ще бабуся казали, що не можна бігати в грозу, бо вб'є. Хутчій ховайтеся, хлопці, в комору.

— Якби знав, де впадеш... — сам до себе буркнув Красуцький. Він уже змирився зі смертю. — Збиралися дивитись виставу, а вийшов...

— Концерт, еге? — співчутливо сказав Коляда. — Ходімо, бо змокнете.

* * *

А виставу зіграла сама доля, яка послала Чорному Воронові третю зустріч із жінкою, що розбудила в ньому приспаний гонор. Щоразу вона була інакшою, невловно інакшою, тільки знайома ще з першої зустрічі іронічна посмішка і зараз тремтіла в її сірих очах. Тіна бачила, як, перш ніж підійти до неї за лаштунками, він дістав з кишені хустину, витер руки, чоло. Ще раз роззирнувся довкола, чи ніхто не помітить їх разом.

— Мені не сниться? — спитав.

Збіса гарною була ця керівниця аматорського

драмгуртка й хористка — гіпюрова блузка з рукавами-буфами робила її поставу ефірною, високий комірець відкривав недоторканно білу шию, а з-під напуску-німба короткої зачіски дивилися такі вельможні очі, що він мимоволі звернувся до неї на «ви».

— Звідки ви, Тіно?

— Звідтіль, — сказала вона. — І все ближче до вас, пане отамане. Я тепер учителюю в Лебедині.

— У Лебедині? Вчителюєте?

— Ви, мабуть, і не знали, хто я за освігою.

— А що я взагалі про вас знаю? Хоча... одного разу ви дали мені урок на все життя. Тіно... Тіно... Чому Бог зводить нас тільки на мить?

— Але ж зводить.

— Якби я знав, що ви будете тут... Пробачте. У вас тепер можуть бути неприємності.

— Пусте. Ви ж нас примусили це робити, хіба ні? — і знов цей іронічний усміх.

— Скажете, що співали під страхом смерті. Можливо, так би воно й було, якби...

— Що?

— Якби відмовилися. Прощавайте, Тіно. Мені пора.

— Прощавай, отамане, — холодно, хоча й на «ти», сказала вона. — Дасть Бог — побачимось. — Точнісінько так вона колись попрощалася з ним біля ресторану «Софія» в Умані.

Він повернувся й швидко пішов. Та враз почув її оклик:

— Отамане, не задавайся!

Оглянувся, здивовано скинув бровами.

— Бачу, ти так нічого й не второпав.

— Що?

— Це я все придумала, — сказала вона. — І виставу, і все це збіговисько.

— Он як!

Але Ворон спершу її не зрозумів. А коли дійшло — остовпів. Ось чому все лягло так у масть.

Злість зганяв на недобитках червоної залози, що охороняла цукроварню. Саме тоді хлопці, упоравшись із «радими́ми», підвели до колоди китайців. Їх також потримали під дощем — стояли мокрі як хлющі й цокотіли зубами. В одного з них голова спереду була голомоза, а на потилицю спадала туго заплетена косичка. Він гордо тримав цю круглу, як кавун, довбешку і не трусився.

Розділ четвертий

1

Наступного дня, в неділю, Ганнуся ледве дочекалася вечора і знов подалася до Високої Греблі. Може, вчора щось сполохало Веремія, може, він прийде туди сьогодні. Їй легше пройтися

полем, ніж сидіти вдома в невіданні.

Покрадьки, озираючись на всі боки, вона піднялася на пагорб до вітряка, відчуваючи, як млоїть у грудях, як нудота підкочується до горла. Зупинилась, віддихалася, ловлячи себе на тому, що боїться зазирнути за двері млина, пересвідчитися, чи на місці її вузлик із їжею.

Ні, його не було. Відчинивши двері, Ганнуся помацала рукою за порогом, потім засвітила свічку, але від вузлика не лишилося й сліду. Якби яка звірина розшарпала чи птиця склювала, то видно було б, а так — ні, їжу хтось забрав. Спершу в Ганнусі обережно скинулась хвилька сліпої радості, що, може ж, це Веремій таки навідався уночі, та здоровий глузд підказав: ні.

Темне череве млина дихнуло на неї холодним сопухом мишви й пташиного посліду: хто? Веремій не міг з нею так гратися. Хтось чужий придумав ці дурні піжмурки, тільки навіщо? Якби хотів позбиткуватися над нею, то зробив би це ще вчора. Але ж хтось і випадково міг заглянути до млина й натрапити на її гостинець. Тільки хто ж тоді написав їй записку? Хто покликав її до того місця, яке так багато означало для них з Веремієм?

Сама не своя верталася вона додому.

У хаті не світилося, хоча мати ще не спала. Сиділа на лежанці й по-совиному дивилася в темряву.

— Ходила? — спитала.

— Ходила.

Ганнуся роздяглася, тихо, як тінь, підійшла до матері, сіла на теплу черінь. Так і сиділи вдвох мовчки, дивлячись у темну стіну. Не дждавшись, що скаже Ганнуся, мати обізвалася сама:

— Заходила ввечері Танасиха. Каже, що бачили на базарі в Чигирині чоловіка, схожого на Ярка. Тіки перевдягнутого в старця. Обірваний, заріс, зачубатів. Надворі холодно, а він, біднесенький, босий і в солом'яному брилі.

— Хто бачив? — спитала Ганнуся.

— Ну, люди... Хто ж. Бачили, як він просив милостиню.

— І ви їм вірите, ма'?

— Начебто, каже Танасиха, хтось його впізнав. Хотів щось спитати, а він хамуль-хамуль — невідомо де й дівся.

— Ярko ніколи не проситиме милостині, — сказала Ганнуся.

— Ну, воно так, але люди чогось же говорять.

— Вони мало нам наговорили?

— І бриля, бач, сюди приплели, — зітхнула мати. — То я подумала, може...

— Ох, сил уже немає це слухати.

День у день їх обступали нові чутки: то казали, що пораненого Веремія переправили лікуватися аж до Польщі, то пішов поголос, нібито

він сидить у черкаському допрі, хтось божився, що бачив його в Онуфрїївському монастирі перевдягнутого ченцем, інші запевняли, що отаман продовжує воювати, тільки вже далі від своїх країв, прибравши собі нове ім'я — чи то Вовгура, чи Босий, чи Туз...

До цього ще й доточили бувальщину, буцімто козаки Босого чи того ж таки Веремія зупинили поїзд десь між Бобринською і Цвітковим, усіх військових переколошматили за своїм звичаєм, а хто був у цивільному — перевірили, як годиться, документи. Розгарячілі від доброї роботи козаки підвели до отамана переляканого в смерть чоловічка, який не мав ніякої посвідки. Підвели та й питають, що з цим жидом робити — повісити зразу чи полоскотати, щоб зізнався, хто він такий? «Ану дайте йому сала, чи їстиме?» — звелів отаман. Дали бідоласі цілу четвертину, він уп'явся в неї зубами, відривав великі шматки й глитав, не пережовуючи. «Е, видно, що жид, але жид хороший, — засміявся отаман. — Відпустіть його».

Ганнуся навіть не всміхнулася на ту розповідь, вона взагалі вже забула, коли сміялася, але ці балачки підігрівали надію, що Веремій живий. Ось і сон їй приснився недавно: четверо дужих чоловіків внесли на їхнє засніжене подвір'я труну з його тілом. Він у брилі, в закривавленій вишиванці, шароварах і босий. Ганнуся хотіла

припасти до нього, оплакати, та Веремій раптом підвівся і сів. Вона хоче його покласти, злегенька тисне йому долонею на груди, аж чує — під долонею б'ється серце.

На ранок справді випав сніг, прихопив морозець, подвір'я засніжило, як у Ганнусиному сні. Вона вхопила десяток яєць, побігла до ворожки Хтодихи, щоб та розтлумачила, до чого цей сон, і баба Хтодиха довго не думала: «Хоч воно, доню, у снах все виходить навиворіт, але тут, ей-бо-пресь, правда. Живий твій Веремій. Кров, не буду брехати, є, десь його зачепило, але смерть не взяла».

Зраділа Ганнуся, полетіла додому сказати матері про сон і бабу Хтодиху, прибігає, аж тут її обухом по голові:

— Паєхалі с намі, мілашка! Апазнаєш труп сваєво бандіта!

Біля їхніх воріт стояла підвода, двоє військових забрали Ганнуся й повезли аж у Матусів, де мали показати їй убитого. Вони були впевнені, що це Веремій, проте інструкція вимагала, аби хтось із рідних чи знайомих засвідчив смерть.

Дорогою ті двоє грілися самогоном, реготали, щось цвенькали до Ганнусі, та вона не обізувалась до них ані словом, сиділа закам'яніла, не відчуваючи холоду, і їй здавалося, що лоно її теж закам'яніло. Не помітила, скільки вони їхали до Матусова, час

зупинився для Ганнусі, тепер їй було байдуже до всього на світі, навіть до того, що недавно ще так гріло її зсередини.

Зупинилися неподалік волосної управи біля якоїсь стайні, і тут Ганнуся побачила таке, від чого заворушилося волосся на її голові.

Він стояв у повен зріст, притулившись спиною до стіни конюшні, стояв роздягнутий, босий, простоволосий, лише закривавлена вишиванка та білі spodні прикривали його від холоду. Лице вже взялося намерзлом, очі були заплющені, на впалих віях біліло дві смужечки паморозі.

— Ярку!..

Минув якийсь час, поки Ганнуся зрозуміла, що він неживий. Його тіло, пролежавши цілу ніч на морозі, так задубіло, що ці анцихристи для розваги поставили його на ноги й зіперли на стіну. Видно, знущалися ще й із мертвого, жбурляли в нього мерзлими кізяками, яких тепер повно валялося під стіною конюшні.

— Ярку... Це не ти...

Вона справді не могла розібрати, він це чи ні, підійшла впритул, з жахом вдивлялася в його лице, спотворене смертю й наругою, переконувала себе, що це не Веремій. Схожий, проте не він... Ні, ні, казала собі Ганнуся, це якийсь інший чоловік, а тим часом щось їй нашіптувало, що вона може

помилятися, адже не раз бачила, як смерть змінює людину. Мученицька смерть змінює до невпізнанності.

Вона обдивлялася його лице, шукаючи рідних рис, розглядала шию, руки, обдивлялася його пальці, та бачила тільки сліди знущань із убитого.

— Что скажеш, мілашка?

Ганнуся не знала, що їм казати. Вона не мала ніякої певності.

Біля конюшні вже зібрався цілий гурт москальні.

— Может, ешо заглянеш пад кальсони? — крикнув котрийсь із них. — Там бистрей апазнаеш!

Від дикого реготу Ганнусі заклало у вухах.

— Авжеж, — сказала вона. — Загляну. Тільки занесіть його до стайні.

— Єщю чево! Там ти єво ізнасілуеш.

Кацапи знов заіржали.

— Атставіть! — крикнув котрийсь із старших, що був не в шинелі, а в білому кожусі. — Ідьот апазнаніє! Занесті бандіга в памещеніє, а свідетельство в пратакол!

Вони занесли його в конюшню, поклали на соломі, й Ганнуся попросила, щоб її залишили тут саму.

Не минуло й хвилини, як вона вийшла.

— Так, це він, — підтвердила Ганнуся.

— Вот і ладненько, маладчінка. Дамой тебя

тоже атвезут, — сказав той, що був у білому кожусі.
— Падпіші вот здесь.

Ганнуся задерев'янілою рукою поставила на папері закарлюку й відчула, як у її жилах поволі прокидається кров.

Щось гостро скинулося в лоні. Воно було живе. І сон був на життя.

Того шраму, який на Веремієві могла бачити тільки Ганнуся, на тілі вбитого не було.

2

Сам сатана вигадав неп¹⁴, щоб узяти нас за горлянку. Ми почали втрачати найбільшу опору — селянина, якому нарешті дали дихнути, дозволили погосподарювати, пожити з розв'язаними руками. Хай і в неволі, зате з масною кісткою. Ще зовсім недавно село зустрічало нас, як своїх боронителів, мішками несло хліб, сало, курей, давало кращих своїх синів, а тепер — відвернулося. «Виbachайте, хлопці, — ховаючи очі, казали дядьки, — часи змінилися, пора б і вам братися до якогось діла, бо в лісі ви вже нічого не виходите. Вертайтесь додому, хазайнуйте і живіть, як люди».

---

¹⁴ Неп — нова економічна політика, яка тимчасово полегшувала становище селянства з метою відвернення його від антирадянської боротьби.

Такі балачки виводили мене з терпіння. Одного разу змучені, голодні, вимоклі на дощі, ми верталися до Лебединського лісу після невдалого нападу на гамазей торфової виробки біля Іванової Гаті й залізли в клуню перепочити та обсушитися. Самі не зогляділися, як і поснули на соломі. Іноді напосідала така втома, що сон валив з ніг.

А вранці до клуні зайшов отой «хитрий дядько», пропахлий гноєм і дьогтем. Очі бігають туди-сюди, видно, казати боїться, але й мовчати не може:

— Хто вас сюди просив? — почав жалібно-тонким голосочком. — Хочете загнати мене в могилу? Ну подумайте своєю головою: ви оце відсиділися та й пішли собі далі, а хтось донесе, що ночували в мене.

— Хіба ж ми не за твою шкуру воюємо? — не зовсім доречно спитав Коляда.

— Та на дідька ж мені ваша війна, як ти виспався та й пішов, а мене ввввв завтра повісять, — відрізав дядько. — Минулося. Ви вже не заступники наші, а кара Господня! Через таких ще не один на той світ піде...

Він на хвильку затнувся, міркуючи, чи не далеко зайшов, тоді плямкнув примирливо:

— Пождіть, я зараз.

Вийшов із клуні й швиденько вернувся з полумиском вареників. Вони були холодні, мабуть,

лишилися з учорашньої вечері, проте білі й пухкі, приготовлені з доброго питльованого борошна. Я бачив, як у нашого китайця Ході зрадливо ворухнувся борлак, — ми вже добу не мали ріски у роті.

— Частуйтеся, хлопці, але не дражніть собак, — сказав дядько. — Чуєте? Що хоче робить, а собак мені тут не дражніть.

Саме під цей момент з рипом відхилилися двері, і до клуні просунулася волохата морда — симпатичний сірко світив на нас розумними очима. Замість гавкати — тільки облизався.

— А хто тобі, дядьку, сказав, що ми дражнимо собак? — спитав Коляда. — Ми з ними більші друзяки, ніж з отакими, як ти.

Він узяв із рук хазяїна полумиска й поставив його перед носом сірка. Той нюхнув, узяв у зуби вареника, та їсти не став. Запитально дивився на хазяїна.

Ми вже не мали сил і сміятися. Клуню покинули голодні і злі. Від люті розгромили в селі споживчу кооперацію.

Коло дедалі звужувалося. Невдовзі ми вже не могли собі дозволити в селах навіть такі легенькі фортелі, як от із цією споживчою кооперацією. Той-таки сатана придумав проти нас ще й «інститут відповідачів» — більшовики розстрілювали селян за зв'язки з лісовиками чи за найменшу підозру в

неблагонадійності. До чорних списків відповідачів-заручників (їх ще називали десятихатниками) потрапляли найпорядніші люди. Звідтоді ми намагалися обминати села, не заходити в них без нагальної потреби.

Я бачив, як хлопці падають духом. Страшно сказати, що робить із людьми безнадія. Говірки стають мовчазними, веселі — зажуреними, хоробрі — боягузами, а певні — зрадниками.

Хто б міг подумати, що заломляться такі отамани Холодного Яру, як Деркач, Семен Чучупака (двоюрідний брат Василя), Панченко, а разом із ними ще майже сотня гайдамаків.

Соромно й гірко було дивитися, як їх обробляв миршавий чекіст Птіцин (чи Птічкін, чи Канарейкін, як там його у біса)¹⁵ — молоде, зелене щеня, що рано вбилося в пір'я ще в латиському загоні ВЧК «Свеаборг», який у вересні 1918-го охороняв — кого б ви думали? — охороняв у Горках самого Леніна. Потинявшись чекістськими смітниками, Птіцин нарешті опинився у Кременчуцькій губернії, а відтак у супроводі ескадрону в'їхав у село Мельники, де на базі 25-ї стрілецької дивізії було створено постійний військовий гарнізон.

Мельники — село братів Чучупаків — лежало

---

¹⁵ Насправді Пташинський — зросійщений хохол-ренегат.

верст за п'ять від Мотронинського монастиря, і Птіцину стало трохи не по собі, коли звідти, з-за лісових валів, долинув гул монастирських дзвонів. Він уже знав, що ті дзвони сповіщають про появу в цих краях ворожої сили, її потугу, шляхи пересування.

Однак про двобій не йшлося. Виходити з лісу гайдамакам було не з руки (не їхня то справа — вести фронтальні бої з регулярними частинами), а червоним сунутися до лісу було вкрай небезпечно.

Поселившись непроханим гостем у просторій хаті священика, де жила гарненька попівна, Птіцин насамперед наказав розвісити по селу та узліссях оголошення:

«Граждане Холодноярской округи!

Чрезвычайный съезд Советов Украины объявил амнистию всем, кто прекратил борьбу против власти рабочих и крестьян и сдает свое оружие. В селах Чигиринского уезда в районе Холодного Яра шайки атаманов Чучупаки, Черного Ворона, Деркача, Полтавца и других чего-то ждут, на что-то надеются. Но впереди — только верная гибель!

На ликвидацию бандитизма в Холодный Яр направлены огромные войска, которые твердой рукой восстановят порядок. Заблудшим и обманутым дается возможность вернуться к мирному труду!

С 26 июня по 2 июля включительно объявляется амнистия всем атаманам и членам их банд, кто добровольно сдаст оружие и заявит о прекращении дальнейшей борьбы против Советской власти. Каждому амнистированному будет выдан об этом документ с гербовой печатью. Задерживаться и арестовываться амнистированные не будут.

Прием бандитов производится в помещении гарнизона в селе Мельники в течение всего светлого дня суток.

Уполномоченный *Кременчугской*
Губчрезвычайки Птицын.

**Начальник военного гарнизона
Штеренберг».**

У відповідь швидко з'явилися листівки із закликами не вірити московським катам, бити на кожному кроці жидо-кацапську комуни.

А через кілька днів якийсь хлопчечня принесло до штабу записку, адресовану Птіцину:

«Якщо все, що ти кажеш, правда, то приходь до нас у ліс — поговоримо. Життя тобі гарантуємо. Приходь, якщо не боягуз».

3

Птіцин не був боягузом, але перед тим, як вирушити до лісу, взяв у заручники й посадив під

арешт усіх родичів Чучупаки, які мали бути розстріляними в разі його смерті.

До лісу пішов без зброї, взявши лише мандат на право оголошувати амністію. Не зоглядівся, як опинився в оточенні трьох козаків, котрі зав'язали йому очі й, водячи колами, привели до землянки.

Тут Чорний Ворон і побачив цього блідого чоловічка, значно молодшого, ніж він його уявляв. Чи від того, що в землянці було темнувато й накурено, чи, може, то в нього було вроджене, але Птіцин часто і дрібно моргав маленькими, справді пташиними очима.

Ворон понуро дивився на Деркача, Чучупаку, Панченка: як можна було привести цю гниду в табір?

У землянку напхалося з півсотні людей, майже всі вони сиділи на лавах за довгими столами, на яких було вдосталь випити й закусити, — ще одна дурниця отаманів, котрі дозволили собі таке панібратство з чекістом. Воронові не сподобалося й те, що, коли Птіцин зайшов, усі притихли й не зводили з нього очей, ніби це справді було велике цабе, якому треба заглядати в рот.

— То оце вони такі — орли губчека? — вийшов наперед Деркач, намагаючись говорити глумливо, але в нього це не виходило. — Цікаво... І як же вас величати?

— Пьотр

Птіцин, —

кліпнув

уповноважений. — Ви не смотріте, що у мене така фамілія. Я, между прочім, хахол.

— А чоґо ж не говориш по-нашому? — спитав Деркач.

— Я вабще-то родом с Адеси. Но ещґо в деда моего била фамілія Птах. Не разгаваріваю, зато всьо панімаю. Ви можете гаваріть на мове, мне будет очень пріятно. Удівігельно мелодічний язык.

Деркач простодушно подивився на Чорного Ворона. Мовляв, а бачиш?

— А «вітки» вип'еш? — спитав він у Птіцина.

— Что такое «вітка»?

— Розбавлений спирт.

— Я вабще-то не п'ю. Желудок падводіт.

— А ми розбавимо тобі джерельною водичкою до десяти градусів, — заспокоїв його Деркач. — Інакше яка може бути балачка?

— Разве что для разговора, — погодився Птіцин.

— Добре, сідай уже, — насупився Семен Чучупака. — Розбалакалися.

Ворон здивувався ще дужче, коли Семен посадив цього покруча майже на покуті поміж собою і Деркачем, а збоку примостився ще й Панченко. Підвівся б з могили Василь Чучупака — всіх трьох вивів би за вал¹⁶.

---

¹⁶ За валом у Мотронинському монастирі розстрілювали

Першу чарку Птіцин цідив крізь зуби, видно, справді був хворий або остерігався сп'яніги в товаристві «головорізів». Одначе випив до дна, дрібно закліпав просльозілими очицями й потягся до сала, ніби хотів ще раз усім нагадати, що його дід мав прізвище Птах. Закушуючи, Птіцин кидав короткі позирки по кутках: його, вочевидь, здивувало, що в підземній «хаті» стіни вибілені вапном. Угорі на покуті висіли образи Богоматері та її Сина, а нижче — розгорнуті полотнища двох прапорів. Жовто-блакитний і чорний — холодноряський бойовий прапор, на якому срібною заполоччю було вигаптувано: «Воля України або смерть». Його погляд затримався на цьому написі, Птіцин перестав жувати, ніби, чогось не розуміючи, вчитувався в кожне слово по складах.

Деркач знову налив.

— Давай ще по одній.

— Пастойте, ми так і пагаваріть не успеєм, — сказав Птіцин.

— Встигнемо, — Чучупака простяг до нього свою чарку, запрошуючи поцокатися. — Ми ще не готові до серйозної балачки. Головне, що ти прийшов, не побоявся.

— А чево мнє баятєся, я вєдь шол на перегавори, а не сватацца.

— Ну, то й не сиди, як засватаний, — сказав Деркач. — Будьмо.

Птїцин покрутив носом, однак другу чарку хильнув сміливіше. Після третьої його бліде лице взялося рожевими плямами, він розслабився й повів очима по столах, приглядаючись до лісового товариства.

Воронові сподобалося, що хлопці вже давно перестали витріщатися на Птїцина й загомоніли про своє, зачадивши міцним бакуном. Вони мовби відгородилися димовою завісою і від чекіста, і від отаманів, котрі з ним чаркувалися.

Птїцин, помітно сп'янівши, не міг розібрати, чи то так накурено, чи на очі йому накопився туман.

— Всьо ето харашо, в смысле водку п'янствовать, — сказав він. — Но мне нада к вечеру непременно вернуться в штаб гарнизона. Иначе Штеренберг... будет волноваться.

Він натякав, що в Мельниках під арештом сидять заручники, яких розстріляють, не дочекавшись його увечері. Але Семен Чучупака порадив:

— А ти напишеш йому записку, що переговори затягуються до завтра. Це ж діло непросте, тут багато чого треба обміркувати.

— Справді, напишеш записку, йому передадуть, — сказав Деркач, наливаючи ще по чарці.

Птіцин випив, узяв квашеного огірка, але не їв його, тільки розглядав з усіх боків, наче вперше побачив такого цікавого овоча.

— Ех, ребята, жінзь-то какая націнаеця! — проказав він замрїяно. — Вам би сеять, пахатъ, а ви тут... Перед вамі все галубіє далі аткрити.

Птіцин поклав огірка на стіл, підпер рукою своєю пташину голівку, що вже не трималася на в'язах, і задивився десь у «голубу далечінь», видиму тільки йому. Ця сиза далина вже пливла, хиталася й вислизала з-під його стуманілого погляду.

І тут хтось із хлопців хрипко затяг упівголоса:

Закувала та сива зозуля
Вранці-рано на зорі...

До нього стиха приєднався другий, третій, а далі всі підхопили цю пісню й повели її разом, бо знали й співали «Зозулю» не вперше. Та зараз вона мовби набрала іншого змісту.

Ой, заплакали хлопці-молодці,
Гей-гей, та на чужині в неволі, в тюрмі...

І голоси їхні теж були тепер іншими, сама чорна туга співала тими голосами — і не про далеких запорожців, що каралися в тяжкій неволі, а

ось про цих нетяг, що сиділи за нетесаними столами, прикривши долонями очі, не дивлячись один на одного, а тільки чуючи свою невідступну журбу. Це вони, козаки-нетяги, плакали-побивалися, викликаючи свою долю-задрипанку, яка давно від них відцуралася, це вони благали буйного вітра визволити їх із тяжкої неволі, а тим часом катюги кували їм ще міцніші кайдани.

І ніщо й нікого тепер не обходило, крім цієї пісні, — співали козаки, співали старшини й отамани, до самозабуття віддаючись цій багатоголосій журбі. Вони навіть не помітили, як, зачувши ту пісню, змінився з лиця їхній «гість» — тієї хвилини він залишився сам із собою, але якось ураз прикип, наставив вуха, потім обхопив руками звислу на груди голову й заціпенів. Раптом чекіст дрібно затрясся, пересмикуючи плечима. Ворон спершу подумав, що він, виродок, сміється, та ні — Птіцин плакав. Звичайно, це були п'яні сльози, але він, не ховаючись, змахував їх, аж поки скінчилася пісня.

Коли запала тиша, Птіцин обзивався першим:

— Ету песню пелі у нас дома, — сказав він, шморгаючи носом. — І так на душі чьо-то грустно стало. Е-е-х...

Воронові майнула збитозна думка, що зараз він схопиться на ноги й скаже: «Ребята, я остаюсь с вами! Навсегда! Какая там в хрена амністія, не верте

етім большевіцкім басням, ми с вамі будем стаять да канца!»

Та це малювала пустотлива уява. А Птіцин сказав:

— Дед мой, ну, которий по фаміліі Птах, часто пел ету песню.

Він так усім забив баки тим дідом, що розм'який Семен Чучупака згадав і свого:

— А мій дід, чи то пак, прадід, як прийшов із царського війська, то теж любив увернути кацапське слівце. Оце, було, стане в сажу коло свиней і давай з ними по-московському цвенькати: «Чу-чу, пакосна!»

— Как-как? — перепитив Птіцин.

— Чу-чу! — повторив Чучупака. — Це ж так у нас до свиней погукують, коли вони шкоду роблять. То дід, чи то пак, прадід отак-о до них і звертався: «Чу-чу, пакосна!» Через те й на нього почали казати Чу-чу-пака. Відтоді ми всі Чучупаки.

— Любопитно, — сказав Птіцин. — Очень даже любопитно. І что, только со свіньямі разгаварівал па-рускі?

— А з ким же іще? — здивувався Семен Чучупака. — У Мельниках більше ніхто й не вмів по-московському.

— І что, ані єво панімалі?

— Хто? — не зрозумів Семен.

— Свіньї.

— Як оце я тебе.

— Удівігельно, — знизав худими плечима Птіцин.

Не чекаючи запросин, він уже сам перекинув до рота чарку, важко заковтнув, але не втримав — пійло вирвалося йому з горлянки. Птіцин пирхнув, затулив долонею рота, і між пальців йому потекла руда юшка.

Його взяли попід руки (він уже ледве пересував ногами), вивели надвір, а коли згодом знов допровадили в землянку, на Птіцина страшно було дивитися. Він був землисто-зелений.

Перш ніж покласти чекіста спати, Деркач посадив його за стіл, дав недогризок олівця і клапоть паперу. Птіцин, трохи подумавши, написав напрочуд твердою рукою:

«Совершенно секретно. Начальнику гарнизона тов. Штеренбергу. Ввиду исключительной важности и конфиденциальности переговоры продлены до завтрашнего дня. Прошу не волноваться. Птицын».

— Ну, от і добре, — сказав Деркач. — Через годину записка буде у штабі. То, може, з цього приводу ще «вітки»?

Але Птіцин його вже не чув. Як марафонець, що з останніх сил доніс радісну звістку до місця призначення, він мертвий упав головою на стіл і захріп. Його кинули на підстилку в кутку землянки,

де він проспав аж до ранку.

І хто б міг подумати, що вранці цей здохляк прокинеться зовсім іншою людиною. Умившись холодною водою до пояса, він одмовився від сніданку та похмільної чарки, зібрався в кулак і попросив скликати всіх, хто готовий його вислухати. А коли в землянку знов напхалося повно людей, Птіцин зарядив таку проповідь, що всі розвісили вуха.

Ворон теж його слухав і дедалі більше переконувався: отаман, котрий дозволяє ворогові вести пропаганду в своєму таборі, заслуговує розстрілу. Та поки що й він мусив спостерігати, як цей чекіст-агітатор вправляється в красномовстві, вимальовуючи сині далі перед змореними безнадією людьми. Советська влада, казав він, не зацікавлена в переслідуванні амнестованих, бо їй потрібні саме такі, як ви, мужні люди. Перед вами сьогодні відчиняються всі двері. Я знаю, казав він і показував пальцем у натовп, ніби справді мав когось на увазі конкретно, — ти хочеш повернутися до жінки, дітей, хочеш працювати коло землі — і ти будеш на ній працювати, бо тільки ти знаєш ціну мирного життя... Я знаю, ти, — показував він пальцем в інший бік, — хочеш служити у Красній армії — і ти будеш служити в ній командиром, бо маєш багатий військовий досвід; я знаю, — тицяв він ще на когось, — ти не проти працювати в міліції

— і ти будеш хорошим міліціонером, бо сам добре знаєш, що таке злочин і як з ним боротися... Хіба ж такий вибір не кращий за неминучу загибель?

Він говорив три години, не стуляючи рота. І його не перебивали. А потім ще й почали ставити запитання: чи не будуть їх переслідувати; продподаток їм буде накладатися такий само, як і всім, чи більший; чи не позбавлятимуть амнестованих права голосу; чи дозволятиметься їм виїздити у великі міста й на шахти?

Звичайно, їм усе дозволялося. Їх чекало нове життя в новій Україні!

Той, хто обирав це щасливе життя, мусив явитися з повинною і здачею зброї впродовж тижня.

— Схаменіться! — нарешті не витримав Чорний Ворон. — Кого ви слухаєте?

Він схопився з лави, випростався на повен зріст, ледь не вдарившись тім'ям об дубову балку, і вступився в Деркача.

— Ти забув, що ти в Холодному Яру!

Деркач, ховаючи очі, мовчав.

— А ти й за брата забув? — Ворон перевів олов'яний погляд на Чучупаку.

— Мертвих не чіпаймо, — тихо мовив Семен.

— Он як. Тоді зоставайтеся здорові!

Він вийшов із землянки і вже поривався до свого Лебединського лісу, але ще хотів побачити, чим воно все скінчиться. Стояв біля чагарнику,

теребив у руках нагайку, не знаходячи собі місця. Не помітив, коли до нього підійшов Панченко.

— Я знаю, що вони мені життя не дадуть, — сказав він. — Але за три роки лісових поневірянь я так вимучився, що згоден бодай три дні пожити по-людському, переночувати в теплій постелі, а тоді вмерти.

Ворон мовчки теребив нагайку.

— Пробач, — знову озвався Панченко. — Якщо ти колись захочеш мене убити, то я на тебе серця не матиму. Але дозволь з тобою попрощатися, бо чує моя душа, що більше ми не побачимося.

Ворон подивився в його провалені очі. Вони зустрілися поглядами — і враз обнялися. Міцно, по-чоловічому.

— Прощай...

* * *

Сидячи на присторчі старезної липи, Чорний Ворон бачив усе як на долоні. Спершу дорогою з лісу вихопилися вершники, а вслід за ними посунули піші. Усіх було близько сотні. Лісовики сходили яром не з боку Мельників (соромно було гайдамакам заходити впокореними до «столиці» Холодного Яру), а ближче сюди до Головкивки.

Вони брели вервечкою мовби наосліп,

опустивши голови і не дивлячись один на одного. Спускалися схилом униз, униз, униз...

На майдані було поставлено стіл, накритий червоною скатеркою, на ньому — каламар, ручка, папери. Біля столу стримів червоний прапор із серпом та молотом, тут же переминалися з ноги на ногу Птіцин, начальник гарнізону Штеренберг, командир батальйону Третьої московської бригади Козлодоев, місцеве начальство. Неподалік столу по обидва боки стояли порожні вози.

Майдан оточили червоноармійці.

Товклося тут чимало роззяв, дівтори, десь узявся юродивий Варфоломій, що жив у богадільні при Чигиринському Свято-Троїцькому монастирі, але завжди з'являвся там, де з якоїсь особливої okazji скупчувалося чимало люду. Худющий — сама шкіра та кості — Варфоломій улітку і взимку ходив у довгій чорній хламиді з накинутим на голову клобуком. Рідко хто бачив його лице, нікто не знав його віку і вгадати не міг, бо навіть старі люди пам'ятали Варфоломія таким, як оце зараз, — безпритульним юродивим блукальцем, віщуном, що наперед угадував лихо. Через те селяни його побоювалися, бо казали, що за ним ходить біда, що начебто він її насилає, хоча насправді Варфоломій нічого не насилав, він тільки вгадував наперед те, що мало відбутися. Здавна ж відомо, що Бог, відбираючи в чоловіка розум, іноді дарує йому за це

виняткову здатність пророкувати.

— І не почувте більше дзвонів! — тряс кулаками до неба Варфоломій. — Упадуть вони до ніг, та не ваших! І все завалиться. Бо зізда на лобі личить худобі.

Хмара куряви котилася все ближче до Головкивки.

— Їдуть! Їдуть! — галасувала діглашня.

Першими на майдані з'явилися вершники на чолі з Деркачем, Семеном Чучупакою і Панченком. Коли вони злізли з коней, до кожного підійшло по двоє червоноармійців — один забирав і відводив убік коня, другий показував на порожній віз, куди треба скидати зброю. На перший віз полетіли шаблі, карабіни й револьвери Чучупаки, Деркача, Панченка...

І тут сталася чудасія. Тонкосльозий Пгіцин так розчулився від цього «врочистого» моменту, що повернув усім трьом отаманам зброю і поставив їх поруч біля себе. Для них це було несподіванкою. Семен Чучупака, Деркач і Панченко так розгубилися, що від хвилювання наступали один одному на ноги.

Тим часом на майдан потяглася вервечка піших. Вони скидали на вози зброю, потім під погуки червоних командирів шикувалися лицем до столу, до кумачевого прапора і зніжковілих отаманів, що стояли на почесному місці, низько

опустивши голови.

Коли «завішення» зброї завершилося, слово взяв Птіцин. Він співав тієї самої, що й під час агітації в землянці, тільки цього разу довго не говорив — агітувати вже не було кого. Лісовики по черзі підходили до столу, де на заздалегідь виготовлених бланках з печатками вписували їхні імена й прізвища. Ніхто нічого не уточнював, вписували ті імена, які вони самі називали, й відразу видавали документи на руки. Після цього кожен, уже як повноправний совєтський громадянин, міг собі йти під три вітри.

Кожен... окрім отаманів. Птіцин пояснив, що вони, як чільні командири, мусять ще скласти звіти про діяльність своїх загонів.

— Я так і знав... — зречено мовив Панченко.

Його, Семена Чучупаку й Деркача того ж дня повезли під конвоєм аж до Кременчука. Більше про них не чули. Не судилося бідному Панченкові переночувати в теплій сухій постелі жодної ночі.

Птіцин на тому не вгамувався. Він учинив акцію, яка вразила Чорного Ворона дужче, ніж те, що відбулося на майдані.

Відразу після амнестування холодноярців червоні посунули до Мотриного монастиря — їхня лава тяглася лісовою дорогою від хутора Кресельці аж до плоскогір'я, на якому гніздилась обитель. У хвості ще не знали, де він, той монастир, а передні

вже колошматили «осине кубло».

Щоправда, поперед них прибіг юродивий Варфоломій, загулав кулаками у браму, заволав так, що луна покотилась ярами:

— Ховайся хто може — люципер іде! На лобі звізда, на голові ріг — передушить усіх!

Заплутуючись у полах довгої хламиди, Варфоломій вибіг на середину монастирського подвір'я.

— Горе, горе вам, невісти Христові! Гаспиди йдуть рогаті — будуть вас гвалтувати! Тікайте!

Одначе ніхто й не думав тікати. Черниці покладалися на молитву і Божу ласку. Вийшла зі своєї келії матінка Єпистимія, висока ставна ігуменя, сказала, що коли вже судилося комусь стати мучеником-страстотерпцем, то на те є воля Господня і треба прийняти це як благоденство.

— Атож, — підтакнула їй кривенька карличка Онися, яка повсякчас ходила хвостиком за ігуменею, мов ад'ютант. — Я їм як дам оцим бучком, то згадають вони Онисю не раз, — посварилася вона в повітря паличкою, на яку спиралась, кульгаючи.

— Маладець, Анися, — похвалила її ігуменя Єпистимія. — Ти каво угодно паставіш на место, не так лі?

Матінка Єпистимія була родом із Томська, але й тут уже знали, що в черниці її занесло років із

двадцять тому нещасливе кохання, а в Мотрин монастир їй склав протекцію, як вона сама любила казати, не черкаський єпископ Миколай, а сам Господь Бог. З гайдамаками Холодного Яру ігуменя мирилася тільки тому, що вони захищали обитель від войовничих приبلуд, охочих до монастирських статків.

— Атож, — сказала Онися, — у мене палиця довга, а жарти короткі.

— Харошая ти дівочка, ані таких баятсья, — усе ще грайливо намагалася говорити матінка Єпистимія, але Онися чула, що голос її тремтить.

Навіть Об'явлення Іоанна Богослова не малювало черницям того страхіття, яке вже було на порозі.

Спершу все подвір'я монастиря залила повінь смердючої солдатні з диким матюччям, реготом і гелготанням. Наказ вони мали один — зняти монастирські дзвони. Раз і назавжди знищити головну систему оповіщення гайдамацького краю, цієї проклятої Холодноярської «республіки», з якою довелося воювати довше і тяжче, ніж із поляками, німцями, Денікіним, Врангелем, Махном.

І під голосіння черниць вони скинули монастирські дзвони (їх потім також відвезуть до Кременчука, а далі — до Харкова, як свідчення перемоги над цією новітньою Січчю, що підняла шаблі з-за прадавніх валів), отож вони з великим